

Behramkale Murat Hüdavendigâr Camii'ne Tarihsel Bağlamda Yapılan Koruma ve Onarım Müdahalelerinin Kronolojik Değerlendirmesi

A Chronological Evaluation of Conservation and Restoration Interventions in the Behramkale Murat Hüdavendigâr Mosque within its Historical Context

Ayşe Esin Kuleli^{*✉}; Zahide Çiğdem Alas^{**✉}

Öz

Bu çalışma, Antik Assos kentinin kuzeyinde, Behramkale köyüne hâkim bir konumda yer alan Murat Hüdâvendigâr Camii'nin mimari özelliklerini ve tarihsel süreçte geçirdiği onarım müdahalelerini incelemeyi amaçlamaktadır. Erken Osmanlı dönemine tarihlenen yapı, tek kubbeli harım ve son cemaat mahalli içeren plan tipinde inşa edilmiştir. Kare planlı harım, sekizgen kasnak üzerine oturan bir kubbe ile örtülmüş; son cemaat mahalli ise üç yöne eğimli kırma çatıyla kapatılmıştır. Kuzey cephede yer alan son cemaat mahallinin ortasında sivri, yanlarda ise yuvarlak kemerli olmak üzere üç gözlü açıklık dikkat çeker. Bu açıklıkları taşıyan antik devşirme sütunlar ve sütun başlıkları, yapının özgün mimari karakterine katkıda bulunmaktadır. Duvar örgüsünde almalı taş ve tuğla işçiliği görülmekte; özellikle doğu ve batı cephelerdeki yuvarlak kemerli pencerelerde düzenli bir kullanım söz konusu iken, cephenin bazı bölümlerinde tuğlaların düzensiz biçimde kullanıldığı da gözlemlenmektedir. Çalışmada, yapıya ilişkin yerinde yapılan incelemeler doğrultusunda detaylı mimari analizler gerçekleştirilmiş; tarihsel süreçte yapılan onarım müdahaleleri belgelenmiş ve benzer erken Osmanlı dönemi yapılarıyla karşılaştırmalı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu kapsamda, caminin tarihsel gelişimini anlamaya yönelik olarak restitüsyon dönemleme önerisi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Behramkale Murat Hüdâvendigâr Camii, erken Osmanlı mimarisi, restitüsyon dönemleme çalışması, devşirme/ spolia, almalı örgü.

Abstract

This study aims to examine the architectural characteristics of the Murat Hüdâvendigâr Mosque, situated to the north of the ancient city of Assos, overlooking the plain and oriented towards the village of Behramkale, as well as to analyze the restoration interventions it has undergone throughout its historical process. Dated to the Early Ottoman period, the mosque was constructed in a single-domed plan type with a forecourt (last congregation area). The square-plan prayer hall is covered by a dome set on an octagonal drum, while the forecourt is enclosed by a hipped roof sloping in three directions. On the northern façade, the forecourt features a tripartite arched entrance with a pointed arch in the center and round arches on the sides, supported by spolia columns and capitals from antiquity that add a distinctive character to the structure. The masonry combines alternating stone and brickwork, with the rounded-arch windows on the east and west façades displaying a regular pattern, whereas other parts of the façade exhibit irregular brick arrangements. Within the scope of the research, detailed architectural analyses based on on-site observations were conducted, and the effects of restoration interventions were documented. Comparative evaluations with similar Early Ottoman structures were carried out. Accordingly, a restitution-based chronological proposal has been developed to better understand the historical transformation of the mosque.

Keywords: Murat Hüdâvendigâr Mosque, Behramkale, Early Ottoman architecture, Restitution chronology proposal, spolia, alternating masonry.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Antalya Bilim Üniversitesi ✉ esin.kuleli@antalya.edu.tr

** ✉ alascigdem@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 1

Başvuru / Submitted: 1 Şubat 2025 & Kabul & Accepted: 5 Mayıs 2025

Atıf / Citation: Kuleli, A. E.; Alas, Z. Ç. "Behramkale Murat Hüdavendigâr Camii'ne Tarihsel Bağlamda Yapılan Koruma ve Onarım Müdahalelerinin Kronolojik Değerlendirmesi", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 235-267.

Giriş

Assos¹ ya da Türk Dönemi adıyla Behramkale, Behramköy, Behram olarak bilinen yerleşim, 18. yüzyıldan itibaren Troas Bölgesi'ne gelmiş seyyahların, turistlerin sıkça ziyaret ettiği bir yerdir. 1785'de bölgeyi ziyaret eden Fransız elçisi Choiseul- Gouffier'in, yanında bir mimar ve ressamla birlikte gerçekleştirdiği Yunan Adaları ve Anadolu ağırlıklı çalışması, Assos'a yer verilmiş ilk ciddi yayın olarak bilinmektedir.²

Assos tarihte, Güney Troas'ta Lekton (Baba Burnu) Burnu'ndan başlayan kıyı şeridinin en önemli kentiydi.³ Tunç çağından başlayarak iskân edilen bölge, 1299 tarihinden itibaren Türk egemenliğine geçmiştir.⁴ Karasi Beyliği'nin taht çekişmeleri sırasında, Orhan Bey (1324- 1360) zamanında, Osmanlı Beyliği, Balıkesir civarını ele geçirerek, bölge halkını Osmanlı tebaasına katmıştır.⁵

Antik Assos kentinde kayalıkların üzerine yapılmış Erken Osmanlı Dönemi'ne ait Hüdâvendigâr Camii, 14. yüzyılın tek mekânlı- kubbeli camii örnekleri arasındadır. Hüdâvendigâr Camii'nin ilk gravürü, 1833'de Anadolu'ya gelen ve yaptığı çizimler ve bilgilerle araştırmacıların ilk el kaynakları arasında olan Charles Texier'e aittir⁶ (Şek. 1). Diğer önemli kaynak, 1881 tarihinde Osmanlı Devleti'nden alınan izinle Assos'da, kazılara başlayan Clarke ve Bacon'ın, Athena Tapınağı, nekropol, agora, tiyatro gibi alanları gün yüzüne çıkartarak belgelediği kazı raporlarıdır⁷ (Şek. 2, 3).

¹ Tarih öncesi ve özellikle Yunan Dönemi ile ilgili bkz.: Ekrem Akurgal, *Eski İzmir: Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Ankara: 1983; Ümit Serdaroğlu, Behramkale, ASSOS. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995), 1- 89.

² Kaynakta, Assos antik kenti ile ilgili veriler olmasına rağmen araştırma konusu yapı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz.: Choiseul-Gouffier, Marie Gabriel Florent Auguste de. *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris, J.-J. Blaise M.DCC.LXXXII, [=1782]. <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=117> Son Güncelleme 19 Ağustos, 2015.

³ Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 20.

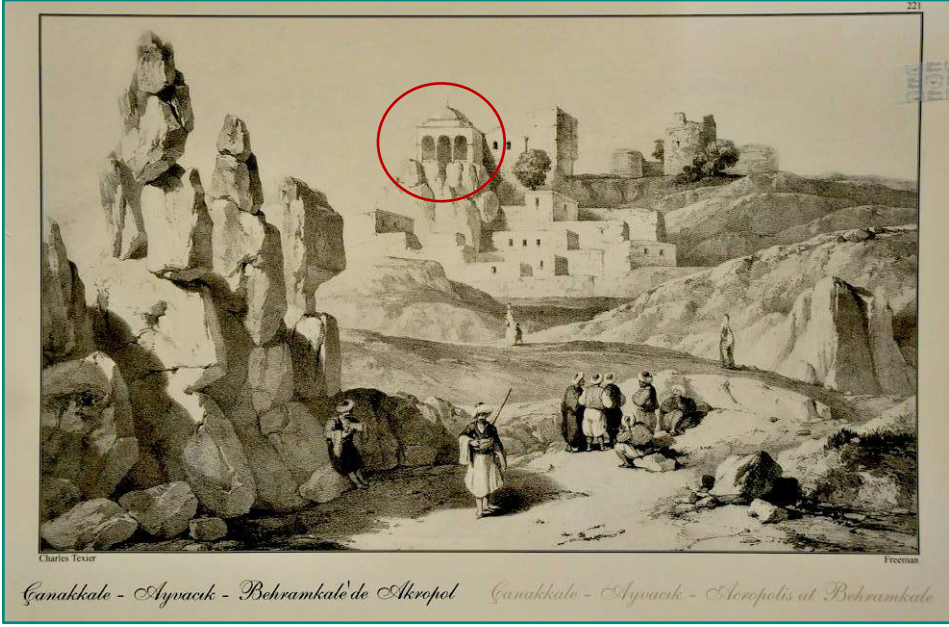
⁴ Selçuklu Dönemi'nin, Uç Beyliği olarak hizmet veren Karasi Beyliği, Edremit Körfezi'nden, Bergama, Troya, Aydıncık ve Balıkesir'i içine alan bir coğrafyada egemenlik kurmuştu. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı Uygarlığı I*, Yayına hazırlayanlar: Halil İnalcık- Günsel Renda. (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 2004), 60.

⁵ Metin Kunt, *Siyasal Tarih (1300- 1600). Türkiye Tarihi II, Osmanlı Devleti 1300-1600*. Metin Kunt-Surayya Faroqhi- Hüseyin G. Yurdaydın- Ayla Ödekan. Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, (İstanbul: 1995), 43.

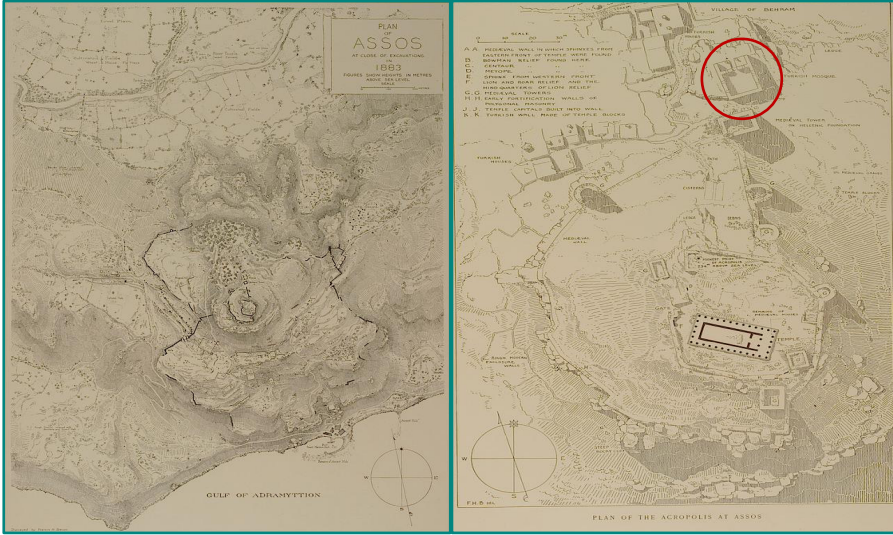
⁶ Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure*. Cilt 3. (Paris: 1849). pl.115; Panoramik bir görüntü içerisinde topografyanın oldukça doğru resimlendiği, iki sütunlu, üç yuvarlak kemerli bir son cemaat yeri ve yüksek kasnaklı olarak gösterilen kubbenin verildiği çizim, caminin, bugünkü görüntüsü ile çelişkiler içermektedir. Bkz. Mustafa Sevim, Gravürlerle *Türkiye*, *In Gravures IV*, Anadolu 1. (Ankara: 1996), 221, Res.1.

⁷ Joseph Thacher Clarke, Francis H. Bacon, Robert Koldewey. Clarke, Joseph Thacher ; Bacon, Francis H.; Koldewey, Robert *Investigations at Assos: expedition of the Archaeological Institute of America ; drawings and photographs of the buildings and objects discovered during the excavations of 1881, 1882, 1883 (Part I - V)*, (London, 1902-1921),

Şekil 1: 19. yüzyıl, C. Texier'in Behramkale gravürü.⁸

Şekil 2, 3: 19. yüzyıl Assos haritası ve Akropolis Murat Hüdâvendigâr Camii ilişkisi.⁹

⁸ Sevim, a.g.e., 1996, Res. 221.

⁹ Clarke, Bacon, Koldewey, a.g.e., 1902- 1921.

Yapı, Vakıf kayıtlarına göre Hüdâvendigâr Murat zamanında yapılmıştır.¹⁰ Aptullah Kuran'ın Erken Dönem Osmanlı Mimarisi üzerine yazdığı kitabında, Orhan Gazi döneminde Assos'un alındığı, ama yapının daha erken bir döneme ait olabileceğinin düşünüldüğü belirtilmektedir.¹¹

Ayverdi ve Yüksel'in, Osmanlı mimarlığının ilk 250 senesini konu aldığı kitabında Behramkale, Hüdâvendigâr Camii tek kubbeli, üçlü revaklı bir cami olarak geçmektedir.¹² Goodwin ise kitabesi bulunmayan yapının tarihlendirilmesi için, Orhan Gazi döneminde Assos'un ele geçirildiğini göz önünde bulundurarak, Bilecik'te adını taşıyan camiden daha büyük olarak yapılmasını tartışıp, var olan bir kiliseden dönüştürülmüş olabileceğini belirtir.¹³

Murat Hüdâvendigâr Camii'nin yer aldığı diğer bir yayın ise, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün, hazırlanmış olduğu, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler'in, Balıkesir ilini de kapsayan II. cildir. Vakıf kayıtlarına dayanarak yapıyı adlandıran ve duvar örgü tekniğine bakılarak, Erken Osmanlı mimarisinin belirgin özellikleri arasında olduğu belirtilen yapının genel tanımlaması yapılmıştır. Özellikle kapı kemeri üzerinde kitabenin yerinin bulunduğu, fakat kitabenin günümüzde yerinde olmadığına dikkat çekilerek yapının ölçekli planı çizilmiştir.¹⁴

1980'li yılların sonlarında Assos'ta Kültür Bakanlığı adına kazılar yapan Ümit Serdaroğlu da, yapı ile ilgili verdiği bir sayfalık bilgide, yapının son onarım tarihini bildirmektedir. Aynı zamanda, Anadolu'da bilinen iki alçı mihraptan biri olduğunu belirterek, mihrabın detaylı bir çizimini de vermektedir.¹⁵

"Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar" adlı ayrıntılı çalışmasında Batur da yapıyı ele almıştır. Almaşık duvar üzerine yapılan bu çalışmada, Murat Hüdâvendigâr Camii'nde kullanılan 3/ 1 sistemine uygun olarak düzenlenen taş- tuğla almaşığının dışında duvarda devşirme malzemenin yoğun olduğuna dikkat çekerek, pencerelerin üzerlerinde bulunan kemerlerin Bizans mimarisinin de kullandığı yuvarlak kemerler biçiminde olduğunu belirtmiştir.¹⁶ Caminin beden duvarının üst kısmında renk farklılığının nedeninin geç bir onarım olarak da düşünülebileceği gibi, daha önceki bir araştırmacıya

¹⁰ Sabih Erken, *Türkiyede Vakıf Abideler Ve Eski Eserler* II. (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları,1977), 46; Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96, Osman Gazi ve oğlu Orhan Gazi "bey" olarak anılmaktadır. İlk kez Murat Gazi "hüdavendigâr" yani hünkar ünvanını kullanmıştır. Bkz.: Kunt, *a.g.e.*, 1995, 39.

¹¹ Apdullah Kuran, *The Mosque in Early Otoman Architecture*. (Chicago: University of Chicago,1968), 38.

¹² Ekrem Hakkı Ayverdi ve İ. Aydın Yüksel, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*. (İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1976), 194.

¹³ Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*. (London : Thames and Hudson, 1971), 20.

¹⁴ Erken, *a.g.e.*, 1977, 46- 47, Planda son cemaat yerinin örtü elemanları, doğu ve batıda kubbe, merkezde ise düz dam olarak verilmiştir. Bkz. Erken, *a.g.e.*, 1977, 47.

¹⁵ Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96.

¹⁶ Afife Batur, Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine (On the alternatively constructed wall in Ottoman mosques). *Anadolu Sanatı Araştırmalar* 21, (İstanbul: 1970), 181.

referans vererek onun görüşünü de yayınında kullanır¹⁷. Bir varsayım olarak kabul edilebilecek görüş hakkında kanıt olmadığını ve eski malzeme ile belki yerel tekniğe uygun olarak yerel ustalara yaptırılmış Osmanlı Dönemi yapısı olarak Murat Hüdâvendigâr Camii'ne kitabında yer verdiğini belirtir.¹⁸

İznik'teki Erken Osmanlı yapıları düşünüldüğünde, Hacı Özbek Camii (1333/1334), Nilüfer Hatun İmareti (1388), Mahmud Çelebi Camii (1442) ve Şeyh Kutbuddin Camii (1496) örneklerinde olduğu gibi büyük ölçüde almaşık taş işçiliğinin tercih edildiği görülür. Ancak İznik Yeşil Camii'nde (1378-1391) yüzey taşı kullanılmıştır. Behramkale Hüdâvendigâr Camii örneğinde ise, taş, tuğla almaşık taş işçiliğinin yanı sıra yüzey taşının kullanımı, yapının eski yerleşimle ilişkisi ötesinde, vakıf sahibinin veya ustanın tercihi olarak değerlendirilebilir.¹⁹

“Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri” üzerine yapılmış detaylı bir çalışmada ise Hüdâvendigâr Camii'ne yapım ve malzeme açısından karşılaştırma örneği olarak yer verilmiştir.²⁰ Aynı yüzyıl örnekleri içerisinde benzerlikler ve farklılıklar konusu tartışılırken, kitap çizimlerle desteklenmiştir.

İslam Ansiklopedisi'nde, “Hüdâvendigâr Camii” maddesini yazan Boran, bölgede Türk varlığının I. Murad zamanında olduğuna ve Sırp Sındığı Savaşı (1365) ganimetleri ile imar faaliyetlerinin başladığına dikkat çekerek yapının tarihinin de 1365 sonrası olabileceğini yazar. Yapıda kullanılan farklı malzeme ve teknik hakkında da bilgi veren araştırmacı, devşirme malzemenin yoğun kullanımı nedeniyle düzensizliğin varlığına değinir. Caminin batı duvarında sıva üzerinde görülen gemi tasvirinin bir liman ken-tinde yer almasından ötürü normal olduğunu belirtir. Birçok araştırmacı gibi yapının konumlandığı arazi ve hava koşulları nedeniyle minaresinin hiç yapılmamış olabileceğinin kabul edilebilirliğini mantıklı bulur.²¹

Kuban, 2007 tarihli “Osmanlı Mimarlığı” kitabında, Ayverdi'ye dayanarak bazı vakıf kayıtlarına göre yapının I. Murad Dönemine ait olabileceğini belirtir.²² 14. yüzyılın tek kubbeli, son cemaat yeri yandan iki duvarla sınırlanmış ilginç bir örneği olarak tanımlanan yapının Assos'un harabelerinden elde edilen malzemenin Türk ve yerli Rum ustaların birlikte çalıştıkları bir cami olduğunu kabul eder. Plan, merkez kubbe ve giriş cephesi düzeni Müslüman usta tarafından planlanmış, yerli Rum usta ise olasılıkla taş duvar işçiliğinde ve giriş tonozlarında çalışmış olmalıdır.²³ Minarenin olmamasının, dönem için çok garip olmadığını da hatırlatır. Yapının Osmanlı mimarisinin deneme

¹⁷ Apdullah Kuran'ın, yunan haçı planlı, eski bir Bizans kilisesi üzerine caminin yapılmış olduğu varsayımına dayanılarak bu renk farklılığının Bizans_ Osmanlı farkı olabileceği de araştırmacının dipnotunda verilmiştir. Bkz. *a.g.e.*, Batur, 1970, 181.

¹⁸ Batur, *a.g.e.*, 1970, 181.

¹⁹ Hilal Aktur, “Spolia Use in Murad I Hüdavendigâr Mosques in the Çanakkale Region”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı* (2019), 233.

²⁰ İlknur Aktuğ Kolay, *Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri*. (Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1999), 48, 104, 110, 119, 130, 151.

²¹ Ali Boran, “Hüdavendigâr Camii/ Çanakkale'nin Ayvacık ilçesine bağlı Behramkale köyünde bulunan bir erken dönem Osmanlı camisi.”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVIII, (İstanbul: 1998), 287.

²² Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*. (İstanbul: Yem Yayın, 2007). 2007, 126.

²³ Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

dönemi örneği gibi strüktür ve konstrüksiyonun, topografyanın da etkisiyle kütselliğinin vurgulandığına değinir. Araştırmacı, yapının geçirdiği tamirlerin kapsamı net olarak bilinmediğinden özgün biçimi hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadığımızı fakat birçok yüksek kasnaklı dönem örneklerinin aksine duvarların yükseltilmesiyle, basık bir kubbe ile alçak bir kasnağın tercih edilmiş olabileceğini yazar.²⁴

Yürekli Gökay, erken dönem Osmanlı mimarisi yapıları arasında, Behramkale’de bulunan caminin de incelendiği makalesinde, devşirme malzeme kullanımı üzerine yoğunlaşmaktadır. Antik kentlerden, daha eski tarihli yapılardan elde edilen malzemenin tekrar kullanımının, bir ihtiyaçtan ziyade belli mesajlar içermesi anlamı üzerine yoğunlaşan araştırmacı, mistisizm ile konuyu açıklamaya çalışır.²⁵ Özellikle sadece cami değil, evliya ziyaretgahlarında da devşirme malzemenin önemli noktalarda giriş, mihrap çevresi, niyaz penceresi gibi yerlerde kullanımının, başka bir nedenle olabileceği açıklanmaya çalışılmıştır²⁶. I. Murad Dönemi’nde kullanılan ve yapıların görünür yerlerine yerleştirilen devşirme malzeme Anadolu’lu gazilerin kültür dünyasında da etken olan edebî metinleri arasında geçmişi eskiye dayanan ve kiliselerin yıkılıp yerine İslami yapıların yapılmasını arzu eden düşüncenin, Seyyid Cafer Battal Gazi’nin hayatının anlatıldığı “Battalname” ve sonrasında yazılacak olan “İskendername” gibi metinlerde de dile getirilmesi ile açıklanabilir.²⁷ Yapıda kullanılmış olan devşirme malzeme arasında bir zamanlar bir Bizans kilisesinin kapısında olan üzerinde İsa (Christos) monogramının silinmesine bile gerek görülmeden kullanılan lentosu ve sövelerinin caminin ana giriş kapısında kullanılması, Rum ilinde zafer kazanmış bir gazi beyinin alamet-i farikası olarak düşünülebileceği konusu araştırmacı tarafından çok boyutlu bir şekilde tartışılır.²⁸

Altier tarafından yazılmış ve Çanakkale Bölgesi’nde bazı Türk eserlerinde görülen grafiti tasvirlerini konu alan makalesinde Behramkale Murad Hüdâvendigâr Camii de incelenmiştir.²⁹ Sıva üzerine ince uçlu bir aletle boya kullanılmadan yapılan grafitiler,

²⁴ Kuban, a.g.e., 2007, 126.

²⁵ Zeynep Yürekli Gökay. “Osmanlı Mimarisinde Aleni Mimari Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası”. *Gelenek, Kimlik, Bireşim, Kültürel Kesişmeler ve Sanat, Günsel Renda’ya Armağan*, (Ankara: 2011), 273- 280.

²⁶ "Antik ve Bizans kaynaklı eski yapı taşları mistik niteliklerle, harabeler ise Hristiyan azizi Aya Yorgi (Saint George), Müslüman kişiliği olarak Hızır ile ilişkilendirilmektedir. Devşirme malzemenin evliya ziyaretgahlarında yoğun kullanımı bununla açıklanabilir". Yürekli Gökay, a.g.e., 2011, 275.

²⁷ Yürekli Gökay, a.g.e., 2011, 275-277.

²⁸ Lentonun üzerinde yer alan "C" (chi), "R" (rho) harflerinden oluşan İsa (Christos) monogramı ve konuyla ilgili bakınız: a.g.e. Yürekli Gökay 2011, 273- 274 ; Alptekin Yavaş Grekçe yazıtın Skamandros Kralının kahramanlığını konu alan ve bir kilisede de devşirme olarak kullanıldığı bilgisini verir. Bkz.: Alptekin Yavaş, *Ayvacak Tuzla ve Behramkale’deki Hüdavendigâr Eserleri*. Ayvacık Değerleri Sempozyumu 29-30 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları No: 87, 181.

²⁹ Semiha Altier, “Çanakkale ve Çevresindeki Bazı Türk Dönemi Yapılarında Görülen Denizcilikle İlgili Kazıma (Grafiti) Tasvirler”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, (2016), 2008 yılında aynı konuyu ele aldığı makalesinde gemi grafitileri ve diğer tasvirlerle birlikte kalem işi örneklerini de detaylı bir şekilde ele alıp tarihlendirme konusunda benzer örnekler üzerinden, üslup ve teknik farklılıklarından ve gemicilikle ilgili tarihi kaynaklardan yararlanarak sonuçlara ulaşmıştır. Bkz.: Semiha Altier, “Denizlerden Duvarlara:

bir liman kenti olması ve yapıya ibadet için gelmiş olan denizcilerin, tersane çalışanlarının gündelik hayata ilişkin yapmış olduğu sanatsal bir değer taşımayan önemli görsel belgeler olarak açıklanabilir. Yapıda, özellikle kuzey duvarda 2 gemi, dalga, belki bir iyon sütunu ve geometrik motiflerden oluşan birkaç örnek korunabilmiştir.³⁰ Grafitilerin sıva üzerinde olması, restorasyonlar sırasında kolayca kayba uğramış olabileceğini düşündürür. Tıpkı Alanya Kalesi grafitileri için düşünülebilen denizcilerin dua ettiği bir makam yeri olarak iz bırakmak gibi bir açıklama, bu yapı için de geçerli olabilir.³¹

2016 yılında Bizans'ın yapı sanatını mimar, bani, proje, malzeme, temel, duvar, inşa süreci ve son olarak da dekorasyonla kapsamlı bir çalışma haline getiren Ousterhout'un kitabında Behramkale Hüdâvendigâr Cami'nin neredeyse tamamen antik ve Bizans dönemi devşirme malzemesinden yapılmış olduğunu yazılmıştır. Devşirme malzemenin Erken Osmanlı Döneminde, Bizanslı ustalar tarafından yapılan ve etrafında antik dönemin ve Bizans Döneminin kalıntılarının bol miktarda bulunmasının bir taş ocağı aramaya gerek kalmadığı fikriyle ekonomik ve pratik olduğunu düşünmektedir.³²

2019 yılında yayınlanan Aktur'un, Çanakkale Bölgesi'nde Murad Hüdâvendigâr Dönemi camilerinde devşirme malzeme kullanımı üzerine yazdığı makalede detaylı bir şekilde ele alınan Behramkale örneği, daha önceki tüm araştırmacıları ve onların tartışmalarını bir araya getirirken aynı zamanda devşirme malzeme kullanımı hakkında farklı görüşlerin de ortaya konulduğu bir çalışmadır. Araştırmacı devşirme malzemenin özellikle Murad Hüdâvendigâr Döneminde açıkça kullanımının mimari süsleme dışında siyasi- dini bir kimlik gibi güç göstergesi olarak kullanımına dikkat çekmektedir.³³ Bir metafor olarak Gaza kültüründe bir propaganda aracı misyonuyla fethedilmiş topraklarda devşirme malzemenin savaş ganimeti niteliğiyle el değiştirdiği ve bunun sergilenmesi sonucu özellikle erken dönem Osmanlı yapılarında sıkça karşımıza çıktığı ve benzer örneklerin bolca verildiği bir çalışmadır.³⁴ Yapının girişinde kullanılan devşirme malzemeler arasında bulunan sütun başlıkları Helenistik Döneme kadar giderken, aynı yerde Bizans Dönemi'ne ait devşirme malzemenin de kullanımı baninin ya da mimarın seçimi olabileceği gibi "İnanç Savaşçısı"³⁵ kimliği ile Bizans topraklarını ele geçirmiş Gazi Beyi'nin tercihi olabileceği de ortaya konmaktadır. Murat Hüdâvendigâr'ın annesi Nilüfer Hatun'un Bizans tekfurunun kızı olması, belki de Hristiyan ustaların yapıda

Ayvacak'taki Osmanlı Dönemi Yapılarında Betimlenen Denizcilikle İlgili Grafitti Tasvirler", *Ayvacak Değerleri Sempozyumu 29-30 Ağustos 2008*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları No: 87, 155-159.

³⁰ Altier, *a.g.e.*, 2016, 3- 5, 19- 21, Res. 1-7.

³¹ Altier, *a.g.e.*, 2016, 14.

³² Robert Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları*. (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016, 160.

³³ Aktur, *a.g.e.*, 2019, 228.

³⁴ Son yıllarda devşirme malzeme üzerine yapılan çok sayıda yayın ve devşirme malzemenin tekrar kullanımına dair tarihsel gelenek ve ve ülkemizde farklı dönemlerde görülmüş olan farklı makalelerin bir araya getirildiği yayın için bkz.: Suzan Yalman ve Ivana Jevtic (ed.). "Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu: Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekanların Sonraki Yaşamları". Editörler: Suzan Yalman ve Ivana Jevtic (İstanbul: 2018), 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu.

³⁵ Makalede, "Warrior Of Faith" olarak geçmektedir. Aktur, *a.g.e.*, 2019, 235.

çalışması makalede tartışılmıştır.³⁶ Araştırmacı, devşirme malzeme kullanımının, işlevsel, estetik, sembolik, ideolojik ve bir tılsım niteliği ile kullanılmış olabileceğini ifade ederken, Osmanlı mimarisinin gelişimi ve kendi üslubunu oluşturması ile giderek azaldığını belirtir.³⁷

Yapılan araştırma kapsamında, erken dönem Osmanlı Mimarisi'ne tarihlenen Murat Hüdâvendigâr Camii'nin üzerine odaklanan kapsamlı bir çalışmaya, monografik bir yayına rastlanamamıştır. Bu nedenle, taranan farklı yayınlar ve özellikle dönemle ilgili olanların arasında yer alan veriler ile karşılaştırma örnekleri tespit edilmiş, yapının niteliği değerlendirilmiş, tarihi süreçte yapıya yapılan onarım müdahalelerinin etkisi tanımlanmış, yöntem olarak yerinde yapılan gözlemlerle birlikte tartışılarak kronolojik bir dönemleme yapılması amaçlanmıştır.

2. Yapının Tanımlanması

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mülkiyetinde bulunan Murat Hüdâvendigâr Camii (Res. 1), Çanakkale Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 26.07.2008 tarih ve 3800 sayılı kararı ile korunması gerekli kültür varlığı olarak tescillenmiştir.³⁸

Resim 1: Caminin konumu (Kuleli, 2013).

³⁶ Aktur, *a.g.e.*, 2019, 235.

³⁷ Aktur, *a.g.e.*, 2019, 236, 247, 249.

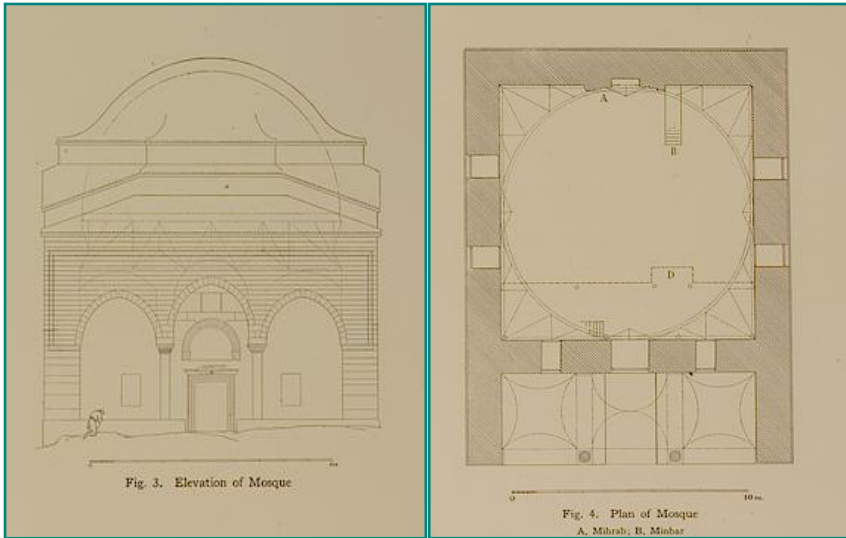
³⁸ Çanakkale Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi.

Camii kuzey güney doğrultusunda uzanmakta olup, üç gözlü son cemaat yeri ile sekizgen bir kasnağa oturan kubbeli bir harimden oluşacak şekilde planlanmıştır (Şek. 4a, 4b). Yapının son cemaat yerinden çift kanatlı kapı ile harim bölümüne erişim sağlanır. Dikdörtgen formlu kapı, dışa doğru hafif bir çıkıntı yaparak, profilli silmelerle hareketlendirilmiştir. Kapı lentosunun üzerinde yarım daire formlu bir hafifletme kemeri yer almaktadır. Portalin iki yanında dikdörtgen formlu birer pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerinin orta aksta kalan bölümü beşik, yanlardaki bölümleri ise pandantifli kubbe ile örtülüdür.³⁹

Kare planlı olan harim bölümü, yaklaşık olarak 10,70 m x 10,72 m ölçülerindedir. Yer yer küçük farklılıklar olsa da, güney duvarının genişliği 1,69 m, batı duvarının genişliği 1,60 m, doğu duvarının genişliği 1,54 m, kuzey duvarının genişliği ise 1,42 m'dir. Yan ve arka cephe duvarları kubbe kasnağına kadar yükseltilmiş, kubbeye geçiş elemanı olarak Türk üçgeni kullanılmıştır. Tuğladan yapılmış olan kubbe, dıştan kiremit ile kaplıdır.

İç mekânda duvar yüzeylerinde genel olarak derzli yonu taşı kullanılırken, bazı yerlerde özgün nitelikli olduğu düşünülen açık pembe renkli bir sıva tabakası bulunmaktadır. Duvarların sadece küçük bir bölümünde yer alan bu özgün sıvalar kabarmış, yüzeyden yer yer ayrılmış ve sıvanın üstünde ve çevresindeki onarım harcında çatlaklar oluşmuştur. Özgün sıva üzerinde yer yer kalem işi ve grafiti tekniği ile yapılmış özgün nitelikteki, palmet ve gemi gibi tasvirler yer almaktadır.⁴⁰

Şekil 4a, 4b: 19. yüzyıl Behramkale, Hüdâvendigâr Camii girişi cephesi ve planı.⁴¹

³⁹ Doğan Kuban bu bölümü şu şekilde anlatmıştır: “Son cemaat yeri yanlarda küresel tuğla pandantifler üzerinde yükselen ilginç kubbesel bir tonoz, orta bölümü ise beşik tonozla örtülüdür”. Bkz: Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

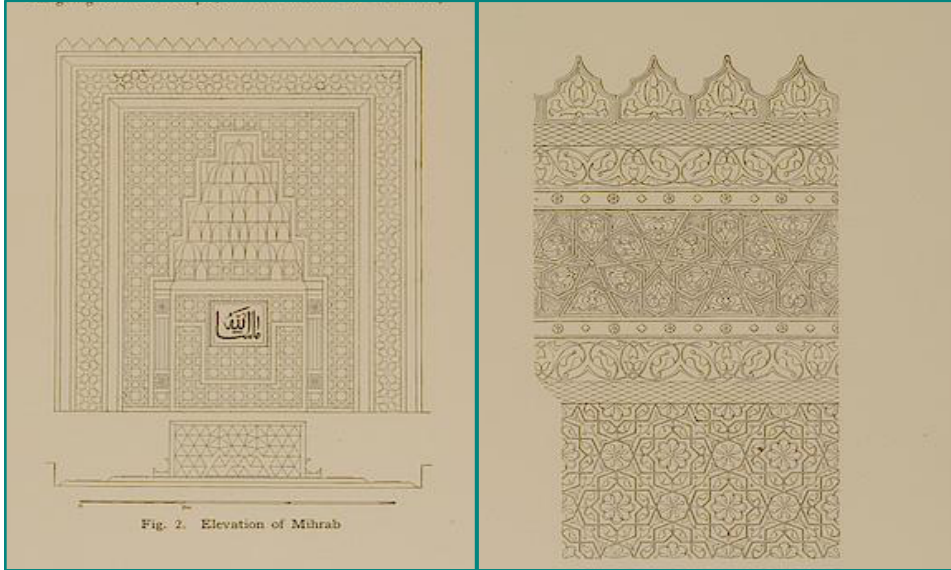
⁴⁰ Bu konu ile bkz: Altier, *a.g.e.*, 2016, 3-5, 14, 19-21, res. 1-7.

⁴¹ Clarke- Bacon- Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921.

Batı ve doğu duvarlarında iki adet ahşap doğramalı pencere açıklığı kullanılmıştır. Pencere doğramaları üstteki daha alçak, alttaki daha yüksek olmak üzere arada kayıtlı, çift kanatlı ve ahşap malzemelidir. Pencereilerin dışarı bakan yüzeyinde, lokma demir parmaklıklar kullanılmıştır. Duvarın üst kısmında ise iki adet mazgal pencere dikkat çekmektedir.

Mihrap, bordürlü çerçeve içine alınmış mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir (Şek. 5a, 5b). Geometrik geçmeler ve rumî kabartmalarla süslü olan mihrapta, zengin bitkisel ve geometrik kompozisyonlara yer verilmiştir. Nişin köşelerinde alçıdan yapılmış birer sütunçe görülmektedir. Geometrik geçmelerden meydana gelen bölümler içinde rozet motifi hâkimdir. Mukarnasların içleri de rumî motifleriyle süslenmiştir. Tekrarlanan geometrik motifler ve alçak kabartma tekniği, Ankara alçı mihraplarının özelliklerini göstermektedir. Mihrabın batısında yer alan ahşap minber, yakın dönemde yapılmış olup, özgün nitelik taşımamaktadır.

Şekil 5a, 5b: 19. yüzyıl, Behramkale, Hüdâvendigâr Camii özgün mihrap detayı.⁴²

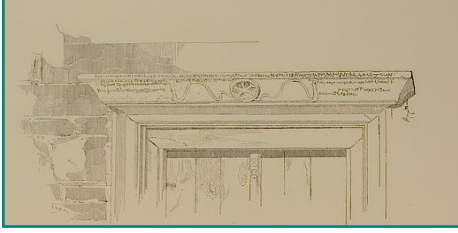
Cami erken dönem Osmanlı Mimarisi'nde görüldüğü üzere yoğun devşirme/spolia⁴³ malzemeler kullanılarak inşa edilmiştir (Şek. 6, Res. 2). Girişin verildiği kuzey cephede son cemaat yerinde ortada sivri, yanlarda yuvarlak tipteki 3 kemerli girişi desteklemek amacıyla, antik çağdan kalma ve eski bir Bizans yapısına ait olan devşirme sütunlar ve sütun başlıkları kullanılmıştır.⁴⁴ Son cemaat yerinin üst örtüsünü oluşturan tonozlar, doğu ve batı beden duvarlarına ve bu kemerlere oturmaktadır.

⁴² Clarke- Bacon- Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921.

⁴³ Daha erken dönemlere ait yıkılan, bütünlüğünü sürdüremeyen yapılardan elde edilen işlenmiş taş malzemeli sütun, sütun başlığı, söve vb. gibi öğelerin yeniden kullanımına sıklıkla rastlanmaktadır. Bu konuyla ilgili bkz.: dipnot 33, 35, 37, 44.

⁴⁴ Helenistik Dönem ve Bizans Dönemi malzemesinin bir arada kullanılması hakkında bkz.: Aktur, *a.g.e.*, 2019, 235.

Şekil 6: Kapı lentosu.⁴⁵

Resim 2: Kapı lentosu (Kuleli, 2013).

Son cemaat yerinin cephesinde kullanılan taş örgü duvar tekniği, yapının diğer cephelerinde uygulananlardan farklıdır. Son cemaat yeri 3 yöne eğimli kırma çatı, harim ise kubbe ile kapatılmıştır. Çatı sisteminin tamamı kiremit malzeme ile kaplanmıştır.

Doğu ve batı duvarlarında alt kotta taş lentolu, almaşık teknikle taş ve tuğla kullanarak örülmüş yuvarlak kemerli dikdörtgen formlu iki adet pencere boşluğu yer almaktadır. Pencere doğramalarından üstteki daha alçak, alttaki daha yüksek olmak üzere arada kayıtlı ve çift kanatlı, ahşap malzemelidir. Pencerelerin dışarı bakan yüzeyinde ise, lokma demir parmaklıklar yer almaktadır. Duvarların üst kısmında içe doğru şevli ve yüzeyleri sıvalı iki adet kemerli mazgal pencere bulunmaktadır. Yapının güney cephesi ise masif bırakılmış, sadece yapının üst kotunda kemerle biten iki adet mazgal pencere kullanılmıştır. Murad Hüdâvendigâr Camii'nin doğu batı cephelerinde az sayıda penceresi olması, güneye bakan arka cephesinde ise sadece mazgal pencere bulunması, kitlesel bir yapı etkisi yaratmıştır

2. Hüdâvendigâr Camii'nin Dönem Analizi ve Restitüsyon Kararları

Restitüsyon araştırması; “1. Yapının özgün tasarımı hakkında bilgi vermek/açıklamak, 2. Tarihsel süreçteki gelişimini incelemek, 3. Kalıntıların/izlerin, katmanların daha iyi kavranmasını sağlamak, 4. Korunmuşluk düzeyinin tespit edilmesini sağlamak, 5. Restorasyon projesine veri sağlamak amaçlı yapılması gereken bir çalışmadır”.⁴⁶

Bu bağlamda, erken Osmanlı dönemine tarihlenen yapı, özellikle I. Murat (Hüdâvendigâr) Dönemi (1360- 1389) yapı faaliyetleri ve Beylikler Dönemi camileriyle ilgili ayrıntılı bir tarama ve karşılaştırma yapılarak, yapının dönemsel ve bölgesel özellikleri incelenerek anlaşılmasına çalışılmıştır. Araştırma sürecinde, ilgili müdürlüklerin arşivlerindeki eski fotoğraflar, belgeler ve yayımlanmış literatürden elde edilen bilgi ve materyaller değerlendirilmiştir. Yapı üzerindeki izler, benzer yapılarla yapılan karşılaştırmalı çalışmalar ile yazılı ve görsel belgeler, tarihi süreç boyunca kısmen veya tamamen değiştirilen öğelerin ve/veya bölümlerin tespit edilmesi aşamasında irdelenmiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda 4 ana dönem belirlenmiş, değişmişlik ve güvenilirlik analizi yapılmıştır. Bu aşamada, dönemlere göre farklılıklar analiz edilirken, ikinci ve üçüncü aşamalarda eklenen ve değiştirilen bölümleri göstermek için bir lejant

⁴⁵ <https://kulturenvanteri.com.tr/yer/hudavendigar-cami/#17.1/39.492138/26.336939> (Erişim Tarihi: 04.04.2025)

⁴⁶ Demet Binan. “Tek Yapı Ölçeğinde Uygulama Ödüllerinde Ölçütler Deneyimleri”, *Tarihe Saygı Yerel Koruma Ödülleri*, İzmir: 2017, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını.

geliştirilmiştir. Ayrıca, dönemsel önerilere ilişkin kaynakların güvenilirlik dereceleri belirlenmiştir⁴⁷ (Şek. 7).

Restitüsyon araştırmalarında, yapı üzerindeki izler ve eski fotoğraflar gibi göstergeler en güvenilir ve birinci derece kaynaklar olarak belirlenmiştir. Öte yandan, benzer yapılarla yapılan karşılaştırmalı çalışmalardan elde edilen bilgiler ikinci derece kaynaklar olarak gösterilmiştir. Çalışmada yeterli ve güvenilir bir kaynağa ulaşılamadığı durumlarda ise mimari gereklilik esas alınmış ve bu durum üçüncü derece değerlendirme ve en az güvenilir kaynak olarak belirtilmiştir.⁴⁸

Şekil 7: Hüdâvendigâr Camii restitüsyon dönem analizi (Kuleli, 2013).

Restitüsyon Güvenilirlik Analizi		Kaynaklar
1	1. Derece Güvenilirlik : 1. grup kaynaktan gelen bilgilerle varlığı, konumu, formu,boyutu,malzeme ve detayı bilinen elemanlar.	1. Yapıdan gelen izler
2	2. Derece Güvenilirlik : 2. grup kaynaktan gelen bilgilerle varlığı ve konumu, formu, boyutu,malzeme ve detayı tahmin edilen elemanlar.	2. Dönem yapıları ile karşılaştırmalı çalışmalar
3	3. Derece Güvenilirlik : 3. grup kaynaktan gelen bilgilerle varlığı ve konumu tespit edilen elemanlar.	3. Mimari gereklilik
Restitüsyon Değişmişlik Analizi		
	Eklenen öğeler	
	Değişen öğeler	
	Kaldırılan öğeler	
	Zamanla kaybolmuş öğeler	
Çanakkale Ayvacık Behramkale Murat Hüdavendigâr Camii Dönemleme Önerisi		
• I. DÖNEM : 14.yy - 1944		
• II. DÖNEM : 1944 - 1975		
• III. DÖNEM : 1975 - 2008		
• IV. DÖNEM : 2008		

⁴⁷ Kuleli, Ayşe Esin; Pfeiffer-Taş, Şule. “Emergence of the Istanbul Art Nouveau Style of Raimondo D’Aronco: The Transformation from the School of Industry to the Ministry of Forestry, Mining and Agriculture and The Janissary Museum”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, (Burdur: 2022), 9/23, 66.

⁴⁸ Kuleli, Ayşe Esin, Restitüsyon Raporu, Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi, 2013.

2.1. I. Dönem: 14. yüzyıl – 1944

Camiye ait kitabe, vakfiye ya da yapıma ilişkin kesin bir veri olmadığı için tarihsel kaynaklar aracılığı ile konu değerlendirilebilir. Bölgenin 1299’da Karasi Beyliği Döneminden itibaren Türk egemenliğine geçmiş olması ve Orhan Gazi Döneminde Osmanlı Beyliği’nin topraklarına katılmış olduğu bilgisine dayanarak, yapının adlandırıldığı ve tarihlendirildiği düşünülebilir. Orhan Gazi’nin oğlu Murat Gazi (Hüdâvendigâr) dönemi yapı faaliyetlerine ve erken Osmanlı Dönemi karakteristik özellikleri taşıyan yapının, daha basit nitelikli olan Orhan Gazi Döneminden ziyade Murat Hüdâvendigâr Dönemine tarihlendirilmesi daha doğru bulunmuştur.⁴⁹ Yapının adı ile ilgili ilk açıklama 1977 yılında yayınlanmış olup, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan araştırmada, vakıf kayıtlarına göre Hüdâvendigâr Murat zamanında yapılmış olduğu belirtilmiştir.⁵⁰ Diğer araştırmacılar tarafından da bu konu tartışılmadan kabul edilmiştir.⁵¹ Goodwin ise kitabesi bulunmayan yapının tarihlendirilmesi için, Orhan Gazi döneminde Assos’un ele geçirildiğini göz önünde bulundurarak, Bilecik’de adını taşıyan camiden daha büyük olarak yapılmasını tartışıp, var olan bir kiliseden dönüştürülmüş olabileceğini belirtirse de, oğlu Murat döneminin yapılarına yakın olduğunu ve 11 metrelik kubbenin dönem yapıları içinde dikkat çektiğini vurgular.⁵²

Serdaroğlu, yapının eski bir binanın temelleri üzerine yapılmış olabileceğini, hatta dikdörtgen planın Antik Çağ’ın “templum in antis” tapınak planını hatırlattığını iddia etmektedir.⁵³ Kuran, köy sakinlerinden aldığı bilgiye göre, son cemaat yerinin doğuda yer alan sütununun, 1961 yılına kadar ayakta olduğunu, son cemaat yerinin örtüsünün ise muhtemelen kubbenin yıkıldığı dönemden beri harabe halinde olduğunu belirterek, durumu belgeleyen fotoğraflara da yer vermiştir.⁵⁴ Yapıda kullanılan devşirme malzemeye, iki farklı duvar tekniğine ve yuvarlak kemerli pencerelerin varlığına dikkat çekerek, Hüdâvendigâr Camii’nin, Yunan mimarisinden etkilendiğini, ama Bizans mimarisine daha yakın olduğunu ifade etmektedir. Bir bütün olarak bakıldığında yapının Bizans etkileri taşıdığını, hatta Bizans dönemi temelleri üzerinde olabileceğini, daha da ileriye giderek Osmanlıların şehri aldığı anda bu büyüklükte bir yapı yapmanın zor olduğunu, tıpkı Osmanlı’nın, fetih politikası içinde, kiliseleri camiye dönüştürme

⁴⁹ Goodwin, *a.g.e.*, 1992, 20, Karasi Beyliği Dönemi Yapıları hakkında yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Yalnız bazı turizm sitelerinde, Bergama Güdük Minare için Karesi Beyliğine ait olduğu belirtilmiş olmasına rağmen, herhangi bir bilimsel dayanağı yoktur. Beylikler Devri Mimarisi üzerine yapılan ciddi araştırmalar arasında, yapı herhangi bir başlık altında yer almaz. Bu konuda bkz.: Oktay Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. yüzyıl)*. (İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1977, 5- 44; Ayverdi- Yüksel, 1976, s.9- 11,19,194; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*. (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1990), 307- 371, Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

⁵⁰ Erken, *a.g.e.*, 1977, 46.

⁵¹ 19. yüzyıl kaynaklarında yapının adı verilmez, sadece Türk Camisi diye tanımlandırılır. Bu konuda bkz.: Clarke- Bacon- Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921, 169.

⁵² Goodwin, *a.g.e.*, 1992, 20.

⁵³ Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96.

⁵⁴ Yıldız Altınok, Bedri Alpar, Cenk Yaltrak, Naşide Özer. 6 Ekim 1944 Edremit Körfezi- Ayvacık Depreminin Makrosismik Değerlendirilmesi, (İstanbul: 2013), 49. Bugünkü teknik koşullar doğrultusunda rahatça ulaşabildiğimiz bir bilgi olan, 1944 yılında gerçekleşen deprem son cemaat yerinin çökmesine neden olmuş olmalıdır.

programında olduğu gibi kabul edilebileceğini düşündüğünü ortaya koyar.⁵⁵ Kuran, yapının eğer bir kilise ise, tek bir kubbesinin olmadığını, kapalı Yunan haçı plan tipine sahip olabileceğini ve 14. yüzyılda örtü sistemi yıkılmış olduğundan, Türk döneminde 11 m gibi bir ölçüde, o dönem için büyük sayılabilecek bir kubbenin yapılmış olabileceğini düşünmektedir.⁵⁶ Araştırmacı minarenin olmayışını da topografyaya bağlayarak, iklimsel koşullar nedeniyle yapılmadığını ilave eder.⁵⁷ Araştırmacı son cemaat yerinin yıkık fotoğrafını ve yapının planı ile mihrap çizimini de çalışmasına eklemiştir. Çizdiği cephede, son cemaat yerinin örtü elemanları, Clarke-Bacon'ın çizdiği cepheye ve günümüzdeki mevcut duruma uymamaktadır (Şek. 8).⁵⁸

Şekil 8: Hüdâvendigâr Camii son cemaat yeri çizimi.⁵⁹

⁵⁵ Kuran, *a.g.e.*, 1968, 38, Camiye dönüştürülen Bizans Dönemi Kiliseleri için bkz.: Yıldız Ötügen, “İstanbul Kiliselerinin fetihten Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adları”. *Hacettepe Üniversitesi, Beşeri Bilimler Dergisi* 10/ 2 (Ankara: 1979), 71-84.

⁵⁶ Kuran, *a.g.e.*, 1968, 38.

⁵⁷ Kuran, *a.g.e.*, 1968, 38.

⁵⁸ Karşılaştırma için bkz.: *a.g.e.* Clarke- Bacon- Koldeway 1902- 1921, 169, fig.4 ; *a.g.e.* Kuran *a.g.e.*, 1968, 38, fig.5. Son cemaat yerinin bugünkü durumu için bkz.: *a.g.e.* Erken, *a.g.e.*, 1977, 47, plan.

⁵⁹ Kuran, *a.g.e.*, 1968, 38.

Batur, Assos yıkıntılarından yararlanılarak yapılmış camiye, Aptullah Kuran'ın "The Mosque in Early Ottoman Architecture" yayınına referans göstererek, caminin Yunan haçı planlı bir Bizans kilisesi üzerinde kurulmuş olabileceği varsayımı üzerinde durduğu, fakat yeterli kanıt olmadığı için kendisi eski malzemenin, yerel tekniğe ve belki de yerel ustalara yaptırılmış olabileceğini belirterek, beden duvarlarının üst kısmındaki farkın Bizans-Osmanlı farkını gösterebileceği gibi, geç döneme ait bir onarıma ait olabileceği ihtimali üzerinde de durmaktadır.⁶⁰

Clarke ve Bacon'ın Kazı Sonuçları kitabında, iki sayfada caminin planı, son cemaat yeri, mihrabı ve giriş kapısının üzerindeki kitabeli devşirme malzemenin çizimi yapılarak, kitabenin Yunanca transkripsiyonuna yer verilmiştir (Res. 4- 8). Oldukça değerli olan bu çizimlerin dışında, anılan yayında, araştırma konusu yapının adına ya da herhangi önemli başka bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁶¹

Caminin planının templum in antis tapınak planını anımsattığı düşünülerek⁶² antik bir yapının temelleri üzerine oturduğu yaklaşımı, erken Dönem Osmanlı ve Anadolu Selçuklu tek mekanlı camii örneklerine bir haksızlık olacaktır.⁶³

Hüdâvendigâr Camii'nin haç planlı, örtü sistemi yok olmuş bir kiliseden dönüştürüldüğü fikri ise, bugünkü görünümüne göre pek gerçekçi değildir.⁶⁴ Almaşık duvar tekniği Erken Osmanlı ve geç dönem Bizans mimarisini birbirine yaklaştıran unsurlardır. İki toplumun yapı ustaları arasında bir takım teknik bilgilerin paylaşıldığı fakat Türk yapılarının plan ve örtü bakımından Türk geleneklerine bağlı olduğu, duvar örgüsü, kemer, pencere ve tuğla süsleme açısından ilk dönemlerde Bizans üslubunu gösteren örneklerin de yapıldığı bilinmektedir.⁶⁵ Yapının son cemaat yerindeki sütun başlıkları ve giriş kapısının üzerinde görülen devşirme mimari plastik, Erken Bizans döneminden itibaren kullanılmış olup, 4. yüzyıldan itibaren benzer örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Batıdaki sütunun, çanak tipindeki sütun başlığının üzerinde godron motifi görülür⁶⁶. Ankara Roma Hamamı'nda, İstanbul Ayasofya, Propylaeum'da bir kornişte ve Topkapı

⁶⁰ Batur, *a.g.e.*, 1970, 181, dipnot. 46.

⁶¹ Clarke- Bacon- Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921, 169-170.

⁶² Serdaroğlu'nun, 1995 tarihli, sayfa 96'da ifade ettiği bu düşüncesinin, megaron'dan yola çıkmış tapınak mimarisinin, dikdörtgen bir plan ve girişinde iki destekle üçlü bir açıklık şeklinde düzenlenmesi ana fikri, ciddi bir şekilde araştırılarak, tartışılmalıdır. Ayrıca, kubbe kullanımı ve kare planın kökleri konusu hakkında Orta Asya konut mimarisi de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu konu hakkında bkz.: Günkut Akın, *Asya Merkezi Mekan Geleniği*. (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993), 7- 8.

⁶³ Bu konu ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz.: Kuban, *a.g.e.*, 2007, 123-130.

⁶⁴ A. Kuran, Goodwin, A. Batur, bu konuda fikir yürütseler de kazı yapmadan ve kesin veriler olmadan bu sonuca ulaşamayacağını da ilave ederler. Bkz.: Kuran, *a.g.e.*, 1968, 38; Goodwin, *a.g.e.*, 1992, 20; Batur, *a.g.e.*, 1970, 181.

⁶⁵ Eyice, 1980, 141, Semavi Eyice, tek kubbeli camii, yani mescit şemasının Bizans sanatı ile ilgi ve bağlantısı olmadığını ifade etmektedir. Bkz.: Eyice, 1980, 140. Bu konuda ilişki kurulması gereken yer için Orta Asya'ya bakılması gerektiğini belirtmektedir. Orta Asya konut mimarisi hakkında. Bkz.: Günkut, *a.g.e.*, 1993, 7- 8. Orta Bizans döneminden itibaren görülen, kapalı Yunan Haçı planlı kiliseler için bkz.: Cyril Mango, *Bizans Mimarisi*. (Ankara: 2006), 158- 210.

⁶⁶ Bu konuyla ilgili bkz.: Esra Keskin, "Çorum İli ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönem, Taş Eserleri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

Sarayı Müzesi'nde bir paye ve saçak silmesinde aynı tip düzenleme görülmektedir.⁶⁷ Doğudaki sütun başlığında akantus yaprakları ile yapılmış bitkisel bir bezeme yer alır. Caminin kapı girişindeki lentoda devşirme malzeme kullanımı vardır. Üzerinde monogram ve onunla bağlantılı iki yana uzanan sarmaşık dallarının ucunda var olan haçlar muhtemelen caminin yapımı sırasında kazanmıştır. Eski Yunanca ile yazılmış bir kitabenin⁶⁸ olduğu lentonun benzer örneklerinden biri, İstanbul Arkeoloji Müze'sinde sergilenen lahitte görülmektedir. 6. yüzyıla tarihlenen lahit, Topkapı Sarayı'nın avlusundan getirilmiştir.⁶⁹

19. yüzyıl kaynağı Clarke, Bacon ve Koldewey'in Assos çalışmalarında, toprak altında, Gymnasium'un güneyinde bulunmuş bir Bizans dönemi kilisesinin planı ve kiliseye ait mozaik tekniğinde yer döşemesi ile mimari plastik örneklerinden çizimler verilmiştir.⁷⁰ Plana göre üç nefli ve narteksli olan kilise "Erken Dönem Bizans Bazilikaları" başlığı altında incelenmelidir.⁷¹ Mozaik kaplamanın genel karakteri ise 4.-6. yüzyıl örnekleriyle yakın ilişkilidir.⁷² Assos Bazilikası'nın planı, yer döşemesi ve mimari plastik örnekleriyle 4.- 6. yüzyıla tarihlendirilmesi doğru bir yaklaşımdır. Gymnasium'un güneyinde bulunan ve bazilika formunda olan bu yapının dışında başka bir Bizans kilisesinin varlığı bilinmemektedir.⁷³ Ancak 2008 yılında yayınlanmış bir makalede kazılar sonucunda ortaya çıkan kiliselerin sayısının arttığı görülür.⁷⁴ Caminin son cemaat yerinde bulunan devşirme malzemelerin kaynağı bu yapılardan biri olabilir mi sorusu, düşünmeye değerdir.

Dikdörtgen bir plana sahip, iki destekle üç bölüme ayrılmış bir son cemaat yerine sahip olan yapının üstü kubbe ile örtülüdür. Son cemaat yerlerinin üstü doğu ve batı tarafta kubbe, merkezde ise yelken tonozla örtülmüştür. Yelken tonozun yapımı, köşelerden başlayarak duvarların orta noktalarında birleşip ortada kare planlı bir açıklık kalana kadar devam etmektedir. Bu kare açıklıkta örgü sıralarının yön değiştirmesi ile, tekrar köşelerden başlar ve açıklığın orta noktasında birleşerek daha küçük bir kare açıklık oluşturur. Altı defa tekrarlanan bu düzen, kalan açıklığın da küçük boyutunda kılıcına iki tuğla örülerek bitirilmiştir (Şek. 9a, 9b, 9c).⁷⁵ Manisa Ulu Camii (1376) yan

⁶⁷ Hülya Tezcan, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*. (İstanbul: Turing, 1989), 149, 325, 378, 452.

⁶⁸ Kitabenin transkripsiyonu için bkz.: Clark- Bacon- Koldewey, 1902- 1921, 170, fig. 1.

⁶⁹ Tezcan, *a.g.e.*, 1989, 286- 288, res. 378-379, Lentonun üzerinde yer alan "C" (chi), "R" (rho) harflerinden oluşan İsa (Christos) monogramı ve konuyla ilgili bakınız: Yürekli Gökay, 2011, 273- 274, bkz. dipnot 13.

⁷⁰ Clarke, Bacon, Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921, 186-187.

⁷¹ Erken dönem bazilikaları için bkz.: Mango, *a.g.e.*, 2006, 49-130.

⁷² Bu tarz opus tessellatum örnekler için bkz. Marie Patricia Raynaud. *Corpus of the Mosaics of Turkey. Volume I. Xanthos, Part 1, The East Basilica*. (Bursa: Uludağ Üniversitesi Mozaik Araştırmaları, 2008), 36.

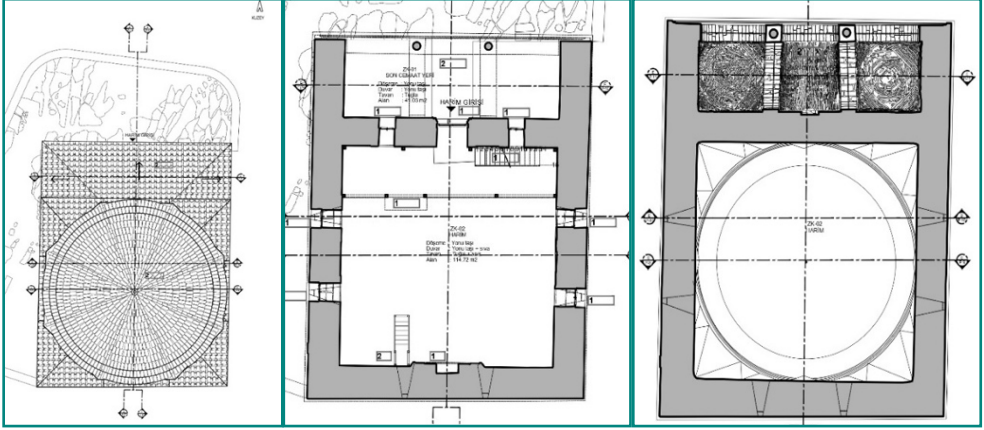
⁷³ Serdaroğlu, 6. yüzyılda, Bizans halkı tarafından gymnasion'un tahrip edildiğini ve ortasına inşa edilen kilisenin yapımında da gymnasion'un yapı malzemesinin kullanılmış olduğunu belirtmektedir. Bkz. Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 59.

⁷⁴ Assos antik kenti haritası üzerinde bu kiliseler işaretlenmiştir. Bkz.: Beate Böhlendorf-Arslan, *Der Landkreis Ayvacık In Byzantinischer Zeit*. Ayvacık Değerleri Sempozyumu 29-30 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları No: 87, 103- 115, Res. 3.

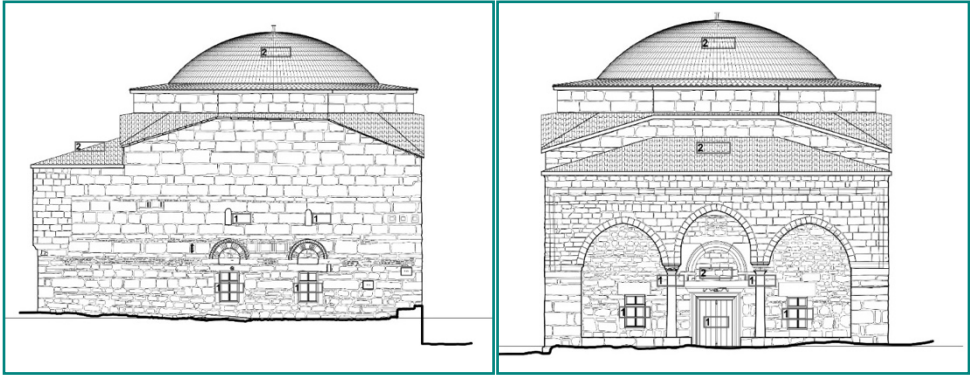
⁷⁵ Aktuğ, Kolay, *a.g.e.*, 1999, 104.

sahınlarında ve Balat (Miletos) Delphinion yakınındaki hamamın giriş hacminde de aynı örtü sistemi görülmektedir.⁷⁶ Eski çizimlere dayanarak son cemaat yerinin zemininin yükseltildiği söylenebilir.⁷⁷ Kuzey cephede giriş kapısının doğusunda ve batısında yer alan pencerelerin günümüzde zemin seviyesine yakın oluşu, bu görüşü desteklemektedir (Şek. 10a, 10b).

Şekil 9a, 9b, 9c: I. Dönem restitüsyon planları. Çatı planı (sol), Plan (orta), tavan planı (sağ) (Kuleli, 2013).

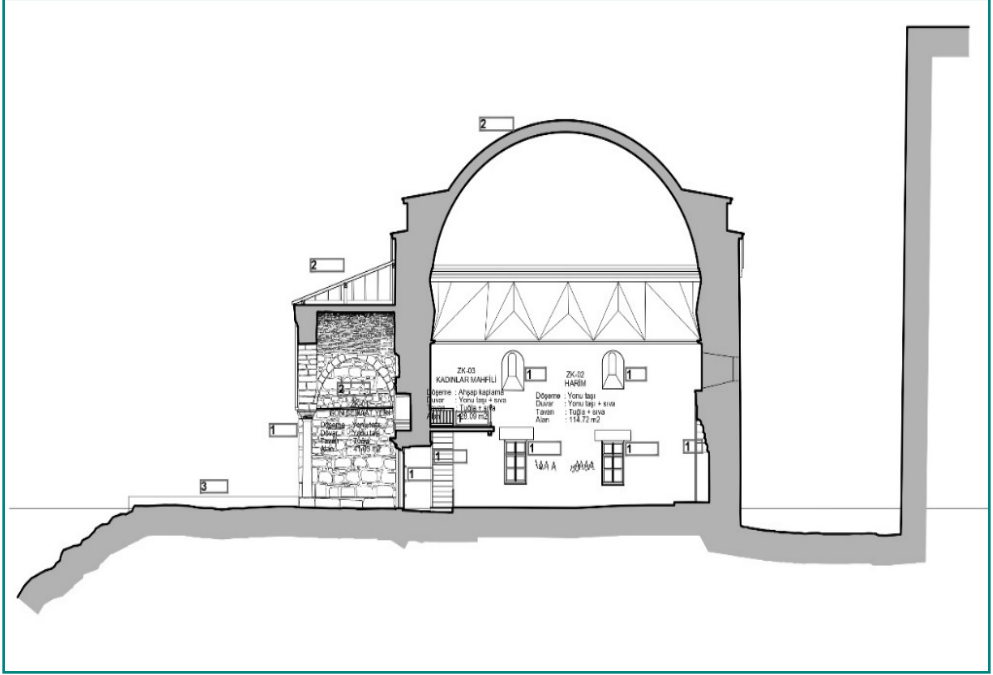
Şekil 10a, 10b: I. Dönem restitüsyon cepheleri. Son cemaat yeri kuzey cephesi (sol), batı cephesi (sağ) (Kuleli, 2013).

⁷⁶ Aktuğ, Kolay, *a.g.e.*, 1999, 104.

⁷⁷ Clarke, Bacon, Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921, 169, fig.4; Kuran, *a.g.e.*, 1968, 39, fig. 17.

Şekil 11: I. Dönem restitüsyon kesit; Son cemaat yeri, harim ve güney yöndeki kule ilişkisi (Kuleli, 2013).

19. yüzyıl kaynağı Clarke, Bacon ve Koldewey'in, cami planında son cemaat yerinin doğu ve batı bölümlerinin örtüsü tonoz olarak gösterilmiştir.⁷⁸ Vakıfların yaptığı çalışmanın planında ise kubbe kullanımı görülür. Kuban, yan kubbelerin örtüsünün küresel tuğla pandantifler üzerinde yükselen ilginç bir kubbesel tonoz olduğunu, yapımında yerli ve Rum ustaların bir arada çalıştığını, plan, cephe ve kubbelerde yerli ustaların, duvar taş işçiliğinde ve son cemaat yerinin tonozlarında ise olasılıkla Rum ustaların çalışmış olabileceğini düşünmektedir.⁷⁹ Son cemaat yerinin merkezinde yer alan kemerin daha dar ve yüksek, yanlarda ise daha geniş ve alçak olması erken dönem Osmanlı camilerinde sıkça gördüğümüz bir özelliktir.⁸⁰

Topografik olarak güçlü bir görüntü sergileyen yapının minaresinin olmayışını Kuran, rüzgâr gibi hava koşullarına bağlarken; Kuban erken dönem yapılarında minarenin çok elzem bir gereksinim olmadığını belirtmektedir.⁸¹

Caminin iç mekânında erken dönem yapılarında görülen orantısızlıklar hakimdir. Kare mekânın üstündeki sekizgen kasağa geçiş, Türk üçgeninden bir kuşakla

⁷⁸ Clarke, Bacon, Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921, 169, fig. 4.

⁷⁹ Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

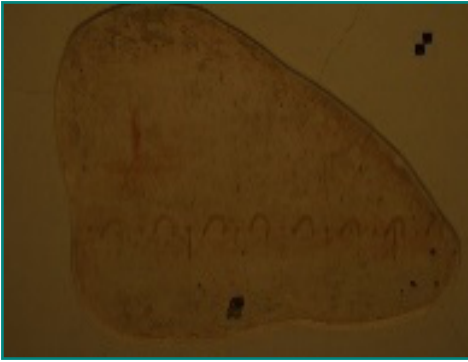
⁸⁰ Oktay Aslanapa. *Osmanlı Devri Mimarisi*. (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1986), 4, 33, res.5.

⁸¹ Kuran, 1968, 38; Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

sağlanmıştır. Erken Osmanlı camilerinde tek mekânlı, kubbeli ve geçiş elemanı olarak Türk üçgenlerinin kullanıldığı çok sayıda yapı örneği bulunmaktadır⁸² (Şek. 11).

Tuğladan yapılmış olan kubbe muhtemelen dıştan da alaturka kiremit ile kaplıydı.⁸³ Son cemaat yerinin üzeri de oluklu alaturka kiremitle kaplanmıştı.⁸⁴ Yapının içinde duvar yüzeylerinde grafiti tekniğinde çizilmiş gemi resimleri bulunmaktadır.⁸⁵ Altier'in araştırmasında, caminin duvarlarında yer aldığı belirtilen grafitiler ve kiremit kırmızısı kök boyayla yapılmış tasvirlerin, bölgenin denizciliğiyle ilgili önemli bilgiler sunduğu belirtilmekle birlikte, çalışmada bahsedilen grafitilerin büyük bölümü özgünlüğünü koruyamamış, günümüze ulaşamamıştır (Resim 3a, 3b).⁸⁶

Resim 3a, 3b: Behramkale, Murat Hüdâvendigâr Camii batı duvar, kök boyalı gemi ve dalga grafitileri (Kuleli, 2013).

Caminin beden duvarlarında kullanılan, blok kesme taş, moloz taş ve hatta tuğla gibi yapı öğeleri, Assos antik kentinin malzemesinden faydalanılarak yapılmıştır.⁸⁷ Farklı yüksekliklere sahip olan düzgün kesme taş ve tuğla malzemenin oluşturduğu almalı duvar tekniği, doğu ve batı cephede, pencere alınlıklarının üst seviyesine kadar izlenebilmektedir. Güney cephede de aynı düzenleme, doğu ve batı cephedekiler kadar

⁸² Bursa Alaaddin Bey Camii, İznik Hacı Özbek Camii aynı özellikleri gösteren önemli örnekler arasındadır. Bkz.: Kuran, *a.g.e.*, 1964, 6- 10.

⁸³ Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

⁸⁴ Erken, *a.g.e.*, 1977, 47.

⁸⁵ Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96; Yine bir kıyı kenti olan Trabzon'da, Ayasofya'nın doğu cephesinde, apsisin dışında alt seviyede gemi grafitileri bulunmaktadır. Yapı 1238- 1263 yılları arasında inşa edilmiştir. Trabzon Ayasofyası ile ilgili bkz.: Mango, *a.g.e.*, 2006, 245. Çanakkale Bölgesinde Türk Dönemi grafiti örnekleri üzerine yapılmış bir çalışmada da çalışma konusu yapı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bkz.: Altier, *a.g.e.*, 2016, 3-5, 19-21, res. 1-7.

⁸⁶ Altier, *a.g.e.*, 2016, 4. Aynı araştırmacı 2008 yılında yayınlanan makalesinde grafitilerin caminin ilk yapım yılında ya da hemen sonra yapıldığını düşündüğü gemi tasvirlerinin dışında kalan grafitilerin 16. ya da 17. yüzyıl gibi geniş bir zaman diliminde yapılmış olabileceğini düşünmektedir. Bugün göremediğimiz yelkenli tasviri ile iç içe geçmiş padişah tuğrasının da Murad Hüdâvendigar'a ait olabileceğini tartışmaya açmaktadır. Bkz.: Altier, *a.g.e.*, 2008, 156, res.6.

⁸⁷ Erken, *a.g.e.*, 1977, 46- 47; Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96.

bütünlük göstermese de devam etmektedir.⁸⁸ Konum itibarıyla arkasında, Assos'un Akropolis'ini çevreleyen surlarda, en iyi korunmuş iki gözetleme kulesinden birinin bulunması nedeniyle, bu cephenin sağır bırakılmış olabileceği düşünülmektedir.⁸⁹ Güney cephenin alt bölümlerinde moloz taş kullanımı da dikkat çeker. Doğu ve batı cephede devam eden tuğla ve taş alması, son cemaat yerine doğru kesintiye uğrayarak, farklı renk ve cinsten bir malzeme ile değişmektedir. Son cemaat yerinin yıkılmış olan cephesi, restorasyon sırasında değiştirildiğinden öncesinde, doğu ve batı cephelerle aynı karaktere sahip olduğu ve bütünlük gösterdiği düşünülmelidir.⁹⁰ Batı ve Marmara Bölgesi Beyliklerinde gelişkin örnekleri bulunan alması duvar tekniğine sahip yapıların, son cemaat yerlerinin cephelerinde daha özel düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir.⁹¹ Taç kapı ve pencere alınlıklarında da tuğlaların farklı istiflenmesiyle oluşturulmuş duvar örgüsü ile birlikte rozet veya güneş kursu gibi bezemeler de cephelerde karşımıza çıkmaktadır.⁹² Hüdâvendigâr Cami'nde alması duvar örgüsünün, doğu ve batı cephelerde yer alan pencerelerin yuvarlak kemerlerinde 3 sıra tuğla, 1 sıra taş şeklinde düzenli olarak kullanıldığı görülür (Resim 4).

Resim 4: Yapının batı cephesinde, sıralı taş, tuğla alması örgülü yuvarlak kemerler (Kuleli, 2013).

⁸⁸ Güney batı köşede ve batı cephesinin güneyinde görülen devşirme malzeme, Athena tapınağı ya da Apollon Mezarı olarak adlandırılan antik çağ kalıntılarından alınmış olmalıdır. Bkz: Clark, Bacon, Koldeway, *a.g.e.*, 1902- 1221, 255, fig.No.8 ; 157, fig.1- 2.

⁸⁹ Batı ve doğu cephede bulunan pencerelerin üstünde aynı aksta açılmış mazgal nitelikli dar, uzun ve yuvarlak kemerli iki pencere geçiş elemanın hemen alt seviyesinde olup, mihrabın doğu ve batı köşesine denk gelecek şekilde güney cephede de açılmıştır. Bunun dışında cephede herhangi bir açıklık görülmez.

⁹⁰ 19. yüzyıl kaynağı Clark- Bacon ve Koldeway'ın kitabında yer alan çizimlerde son cemaat yerinin cephesi gösterilmiştir. Bkz: Clark, Bacon, Koldeway, *a.g.e.*, 1902- 1221, 169, fig.3.

⁹¹ Bu konuyla ilgili bkz.: Batur, *a.g.e.*, 1970, 135-217.

⁹² Bursa Orhan Gazi Camii son cemaat yerinin cephelerinde bu tarz bir düzenleme görülmektedir. Bkz.: Aslanapa, *a.g.e.*, 1977, 20. Devşirme sütun başlığı gibi detaylar da bu yapıda kendini göstermektedir. Benzer diğer örnekler arasında, İznik Nilüfer Hatun İmaret, Bursa Murat Hüdâvendigâr Camii, Yenişehir Postnpuş Baba Zaviyesi, Mustafa Kemal Paşa'da, Lala Şahin Paşa gibi yapılarda tuğla ve taş almasığının güzel örnekleri bulunmaktadır. Bkz.: Aslanapa, *a.g.e.*, 1977, 23, 106- 107.

Bu kemerlerin üzengi seviyesinde kimi yerde hatıl amaçlı 6 sıra tuğla kullanılırken, kimi yerde 1 sıra; pencerenin lentosunun alt kotunda kimi yerde 3 sıra tuğla kullanılırken, kimi yerde 1 sıra; kemerlerin kilit taşı seviyesinde kimi yerde 3 sıra tuğla kullanılırken, kimi yerde 1 sıra düzenli olmayan biçimde tuğla kullanımının olduğu görülmektedir.

Almaşık örgüde tuğla kullanımı alt kotlarda derzlerin içinde yatay ve dikey tuğla kullanımı olarak da görülebilirken, üst kotlarda taşın dört tarafını çevirecek şekilde kullanımlar da dikkat çekmektedir. Doğu ve batı cephelerde izlenen almaşık örgü yaklaşımı, güney cephede de hakimdir.

14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki sıralı pencere fikrinin, Batı Anadolu'daki diğer beyliklerde olduğu gibi karakteristik bir öge olduğu bilinmektedir.⁹³ Demir şebekeli, dikdörtgen pencereler, doğu ve batı cephede eksenden biraz kaymış olarak karşılıklı olarak konumlandırılmıştır.⁹⁴ Pencereler bir nevi söve kaygısı ile andezit taşı ile çevrelenerek, üstlerinde tam daire formunda kemerler yapılmıştır.⁹⁵ Kemerde yer alan 3 sıra tuğla ve 1 sıra taş ile yapılmış almaşık düzenleme cepheye hareketlilik sağlamıştır.⁹⁶ Doğu ve batı cephelerde yer alan yuvarlak kemerli dikdörtgen ikişer pencerenin, kemerlerinde, üç sıra tuğla, bir sıra taş ve özel biçimlendirilmiş tuğlalarla oluşturulmuş, içi tuğladan yapılmış noktasal bir süsleme kaygısı ile biçimlendirilmiş bir bordürle kuşatılmıştır. Kemerin alınlığında beyaz, dikdörtgen bir mermer, sövenin üzerine gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Batı cephenin, kuzey yönünde olan pencerenin taş sövesinde, daire içinde altı kollu bir yıldız motifinin sgraffito tekniğinde kazındığı görülmektedir.⁹⁷ Alınlık içinde merkezde görülen, kireç taşından iç bükey daire formları bir estetik anlayışla yerleştirilmiştir. Kemerde görülen üç sıra tuğla, bir sıra taşla oluşturulan almaşık teknik, Tuzla Hüdâvendigâr Camii'nde de uygulanmıştır.⁹⁸ Bursa Çekirge'deki Murat Hüdâvendigâr Camii'de bir sıra taş, üç sıra tuğla örgülü kalın duvarlar 1366 yılında başlanarak 1385'den önce tamamlanmıştır.⁹⁹ Kemerlerin üst seviyesinde, aynı aksta bulunan mazgal pencereleri dar, uzun ve yuvarlak kemerlidir. Caminin içinde de, eski fotoğraflarda rahatlıkla görülebilecek şekilde, mazgalların üstünde taş ve tuğla dizilimi ile almaşık bir düzenleme yapıldığı görülmektedir. Ancak yapılan restorasyonlar sırasında yapının içi sıvanarak, özgün duvar ve almaşık detayları kaybolmuştur.

Yapı geçirdiği tamiratlar nedeni ile özgün niteliğini kaybetmiş olsa da, Erken Osmanlı Mimarlığının yüksek kasnaklı örneklerinin aksine, beden duvarlarının

⁹³ Kuban, *a.g.e.*, 2007, 129.

⁹⁴ Aptullah Kuran'ın, 1968 basımlı yayınında, batı cephenin fotoğrafında, pencerelerde bugün gördüğümüz lokma demir şebekeler görülmemektedir. Bkz.: Kuran, *a.g.e.*, 1968, 39, fig. 19.

⁹⁵ A. Batur, bu kemerleri, "Bizanten kemer" olarak adlandırmaktadır. Bkz. Batur 1970, 181. Erken Osmanlı Döneminde henüz tam bir üslup bütünlüğü olmadığından aynı tip kemer kullanımına ait örnekler olması fazla şaşırtıcı değildir.

⁹⁶ Almaşık kemer örgüsü olarak taş ve tuğla kullanımı, Assos dışında, Bergama Tabaklar Hamamında ve Tuzla Hüdâvendigâr Cami'nde görülmektedir. Bkz.: Aktuğ- Kolay, *a.g.e.*, 1999, 48.

⁹⁷ Batı cephesinin pencere lentolarında kazıma tekniği ile yapılmış bu motif, A. Yavaş tarafından mührüsüleyman motifi olarak değerlendirilmiştir. Bkz.: Yavaş, *a.g.e.*, 2008, 180.

⁹⁸ Aktuğ Kolay, *a.g.e.*, 1999, 48; Yavaş, *a.g.e.*, 2008, 171- 179.

⁹⁹ Aslanapa, *a.g.e.*, 1986, 13.

yükseltilmesi ile duvar yüksekliğine uyan basık bir kubbe ve alçak bir kasnaktan oluştuğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Köşelerin pahlanması sonucu ortaya çıkan üçgen yüzeyler görülmektedir. Aynı tarz bir yapılanma 1478/1479 yıllarında bitirilmiş olan II. Beyazıd'ın sadrazamlarından Kasım Paşa'nın, kendi adını taşıyan Edirne'deki camisinde karşımıza çıkmaktadır.¹⁰¹

Geçişin başladığı kasnak seviyesine kadar orijinal duvar takip edilebilmektedir. Üst seviyede malzeme farklılığı olmasa da, duvar örgüsü ile fark yaratan¹⁰² doğu, batı ve güney cephede yer yer devşirme malzeme kullanımı dikkat çekmektedir. Kuzey cephenin Erken Osmanlı Döneminin malzeme, teknik ve cephe düzenlemeleriyle uyumlu olan yapı, 14. yüzyıl içinde değerlendirilmektedir (Res. 4, 5a, 5b).

Yapının mihrabının çizimi, 19. yüzyıl kaynağında verilmiştir. Buna göre mihrapta geometrik ve bitkisel bezemenin yoğunlukta olduğu, mukarnaslı kavsarasının altında merkezde nesih yazı ile yazılmış dikdörtgen bir levha ve iki yanında sütunçeleri vardır¹⁰³. Mihrabın üst seviyesinde izlenen palmet dizisi¹⁰⁴, 20. yüzyıl fotoğraflarında görülmaz. Mihrap alçı malzemeden yapılmıştır.¹⁰⁵ Beylikler Devri yapılarında mihraplar alçının en yoğun kullanıldığı yapı elemanlarındandır.¹⁰⁶ Ankara'da bulunan Erken Osmanlı Dönemine ait dini yapıların tamamında alçı mihraplar kullanılırken, Merzifon, Bergama, Edirne, Osmancık ve Behramkale Hüdâvendigâr Cami'lerinin mihrapları da alçıdan yapılmış olup, seçkin örnekler olarak gösterilebilir.¹⁰⁷

Clark-Bacon ve Koldewey'in planında mazgal seviyesine kadar yükselen günümüzde yerinde olmayan minber görülmektedir.¹⁰⁸ Geleneksel Anadolu minberleri ahşap malzemeden yapıp, genellikle de gerçek ya da sahte künde-kârî ile oyma, kakma, tarsi, kafes ve kazıma tekniğinde gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁹ 1155 tarihli Konya Alaeddin Camii minberinde ilk kez gördüğümüz, künde-kârî tekniğindeki minberin benzerlerinin,

¹⁰⁰ Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

¹⁰¹ Tek mekânlı olan caminin beden duvarlarının dört cephenin merkezinde yükseltilerek köşelerin pahlanması sonucunda, kasnak oldukça kısa görünmektedir. Bkz.: Kuban, *a.g.e.*, 2007, 212- 213.

¹⁰² Alt seviyelerde de gördüğümüz çerçevesiz duvar tekniği, Bizans Döneminde Komnenos Dönemi yapılarında görülmekteydi. İstanbul, Pantokrator Manastırı (Zeyrek Camii) kiliselerinde bu teknik uygulanmıştır. Yapı ile ilgili bkz.: Mango, *a.g.e.*, 2006, 197- 205.

¹⁰³ Niş kenarlarında bulunan sütunceleriyle birlikte Selçuklu Dönemi'nin geleneksel şemasını devam ettirmektedir. Bkz.: Kuban, *a.g.e.*, 2007, 126.

¹⁰⁴ Mihrabın bölümleri arasında tepelik palmetleri olarak adlandırılır ve her biri bağımsız, tek bir kalıptan çoğaltılmış palmetlerin yan yana sıralanması ile oluşturulmuştur. Mihrap bölümleri için bkz.: Bekir Eskici, "Alçı Mihrablarda Yapım Yöntemleri ve Süsleme Teknikleri Üzerine Gözlemler." (V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazi ve Araştırmaları Sempozyumu'nda Sunulan Bildiriler, 19- 20 Nisan 2001. Ankara), 240.

¹⁰⁵ Ü. Serdaroğlu herhangi bir referans vermeden Anadolu'da bilinen iki alçı mihraptan biri olduğunu söyler. Bkz.: Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96.

¹⁰⁶ Abdullah Karaçağ, "Alçı Sanatı", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, (Mimarlık ve Sanat)* 2. Editörler: A.U. Peker- K. Bilici. (Ankara: T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), 497.

¹⁰⁷ Karaçağ, *a.g.e.*, 2006, 497- 498; A. Karaçağ'ın, 2006 yılında "Alçı Sanatı" üzerine yazdığı makalesinde Behramkale Hüdâvendigâr Cami'nin mihrabını seçkin alçı örnekler arasında saymaktadır.

¹⁰⁸ Clarke, Bacon, Koldewey, *a.g.e.*, 1902- 1921, 169, fig. 4.

¹⁰⁹ Rüstem Bozer, *Ahşap Sanatı. Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, (Mimarlık ve Sanat)* 2. Editörler: A. U. Peker- K. Bilici. (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006), 533- 541.

Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde kesintisiz olarak kullanıldığı bilinmektedir.¹¹⁰ 14. yüzyılın bilinen orijinal minberleri arasında, Çorum Ulu Camii minberi (1301302), Birgi Aydınolu Mehmet Bey Camii minberi (1320), Manisa Ulu Camii minberi (1376), Bursa Ulu Camii minberi (1399), Ürgüp Damsa Köyü, Taşkın Paşa Camii minberi (14. yüzyılın ilk yarısı) sayılabilir.¹¹¹ Ankara Arslanhane Camii minberi ve günümüze gelemeyen Ahi Elvan Camii minberleri de taklit künde-kârî ve kafes tekniğinin görüldüğü aynı dönemin izlerini taşır.¹¹²

Çalışma sürecinde en doğru referans olarak kabul edilen Clark-Bacon ve Koldewey'in planında, caminin içinde kuzey batıdan, kuzeydoğuya uzanan ve minberin tam karşısında dikdörtgen biçiminde çıkıntısı olan, güneyde üç, kuzeyde ise dört serbest sütun üzerinde taşınan ikinci bir kat çizilmiştir. Giriş kapısının doğusunda basamaklarının da gösterildiği plana göre, burası mahfil olarak kullanılmış olmalıdır.¹¹³ Yapının eski fotoğraflarında da, dökülen sıvaların altından kat izi görülebilmektedir. Zeminde yapılacak bir araştırma kazısı sırasında, merdivene ve destek sistemine ait ipuçlarının bulunabileceği düşünülmektedir.

Resim 5a, 5b: Batı cephesi (sol), Doğu cephesi eski fotoğrafları (sağ).

2.2. II. Dönem: 1944 – 1975

06.10.1944 tarihinde Edremit Körfezinde, 6,8 şiddetindeki Ayvacık Depremi 20-25 saniye kadar sürmüş ve 250 km çaplı bir alanda hissedilmiştir. Deprem sırasında 2200'den fazla bina yıkılmıştır¹¹⁴. Deprem sırasında çalışma konusu caminin de ciddi anlamda hasar gördüğü bilinmektedir. Bu dönemle ilgili çalışmalar, değişik yayınlarda

¹¹⁰ Bozer, a.g.e., 2006, 533.

¹¹¹ Yıldız Demiriz. "XIV. Yüzyılda Ağaç İşleri", *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl)*, Haz: Aslanapa, a.g.e., 1977, 62- 64, 66, 68- 70, parantez içinde yazılan tarihler, minberlerin yapım tarihini de belirten sanatçı kitabelerine göre verilmiştir.

¹¹² Nalbant, 2006, 24, 48- 49, 52; 52. sayfada verilen şematik çizim, çalışma konusu yapı için de benzer niteliktedir.

¹¹³ Clarke-Bacon, Koldewey, a.g.e., 1902- 1921, 169, fig. 4.

¹¹⁴ Altınok, a.g.e., 2013, 49.

yer alan bilgi ve fotoğraflardan¹¹⁵, Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivinde yer alan dökümanlar ve eski fotoğraflardan (Resim 6a, 7a, 7b, 7c) ve köy sakinlerinin araştırmacılara verdiği bilgilerden yararlanarak tamamlanmıştır. 1968 tarihinde Kuran'ın yayınında verilen fotoğrafta, son cemaat yerinin yıkılmış fotoğrafı görülmektedir (Resim 6b). Doğudaki sütunun yakın zamana kadar yerinde olduğu bilgisi de köylüler tarafından araştırmacıya ifade edilmiştir.¹¹⁶ Araştırma kapsamında elde edilen verilerden yararlanılarak, kuzey cephesinin restitüsyon çizimi üretilmiştir (Şek. 12).

Resim 6a, 6b: Giriş cephesinden fotoğraf (sol)¹¹⁷, 1960'lı yıllarda yapıyı inceleyen Aptullah Kuran'dan, giriş cephesi (sağ).¹¹⁸

Resim 7a, 7b, 7c: Giriş cephesi ve batı cephesinde deprem tahribatını gösteren fotoğraflar (1976).¹¹⁹

¹¹⁵ A. Yavaş 2008 yılında yayınladığı makalesinde, ilki 1978- 79, ikincisi 1990-1991 ve sonuncusu da, 2004- 2007 olarak üç onarım dönemi belirtir. Araştırmacı tarafından ilk iki onarım, kısmi müdahaleler olarak adlandırılırken, son onarımın kubbe tahribatına yönelik olduğu ifade edilmektedir. Bkz.: Yavaş, *a.g.e.*, 2008, 180.

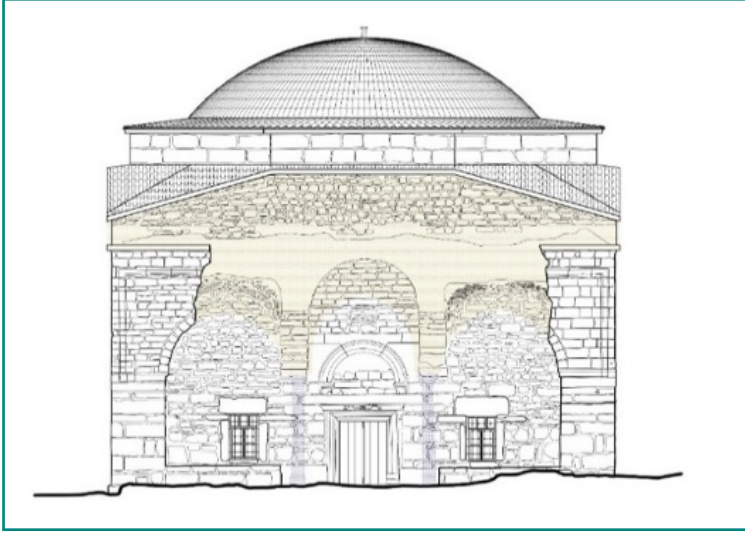
¹¹⁶ Kuran, 1968, s. 38- 39, fig.18; Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivinde bulunan ve kesin tarihi bilinmeyen fotoğraflar, yapının 20. yüzyıla ait görüntülerini içermektedir. Bkz: Res. 12 – 17.

¹¹⁷ Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi.

¹¹⁸ Kuran, *a.g.e.*, 1968.

¹¹⁹ Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi.

Şekil 12: II. Dönem restitüsyon kuzey cephesi (Kuleli, 2013).

2.3. III. Dönem : 1975 – 2008

Yapının 1978 yılında onarım gördüğü bilgisi, Assos'ta kazı yapan Prof. Dr. Ümit Serdaroğlu'nun kitabında bir cümle ile ifade edilmiştir.¹²⁰ 1944 depreminde yıkılmış olan¹²¹ son cemaat yerinin, sonraki yıllarda restorasyonda yeniden inşa edildiği bilgisi Erken'in kitabında da yer almaktadır.¹²²

Ayrıca, Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivinde yer alan, yapının yıkık haline ilişkin rölöve çizimleri, fotoğraflar ile restorasyona ilişkin projeler incelenmiştir. Bu belgeler arasında bulunan, Başbakanlık, Kültür Müsteşarlığı, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 12.10.1974 tarih ve 8107 sayılı kararında “... *Behramkale Köyünde bulunan korunması gerekli çok önemli eski eser Hüdâvendigâr Camii'ne ait restorasyon projesinin uygun bulunmadığına, bu konuda yeterli ilmi araştırmaların yapılmasına ve Kurulumuz Üyelerinden Prof. Aptullah Kuran ile temasa geçilerek yeni bir restorasyon projesinin oluşturularak onaylanmak üzere Kurulumuza iletilmesine karar verildi.*” ifadesi yer almaktadır.

Daha sonra aynı Kurul tarafından alınan 09.07.1977 tarih ve 639 sayılı kararda “.... *Hüdâvendigâr Caminin gönderilen rölöve ve restorasyon projesine göre restore edilmesinde sakınca olmadığına karar verildi*” denilmektedir. Karar eki projeler incelendiğinde, yapıda bu dönemde gerçekleştirilen onarımın içeriği hakkında bilgi edinilebilmektedir.

¹²⁰ Serdaroğlu, *a.g.e.*, 1995, 96.

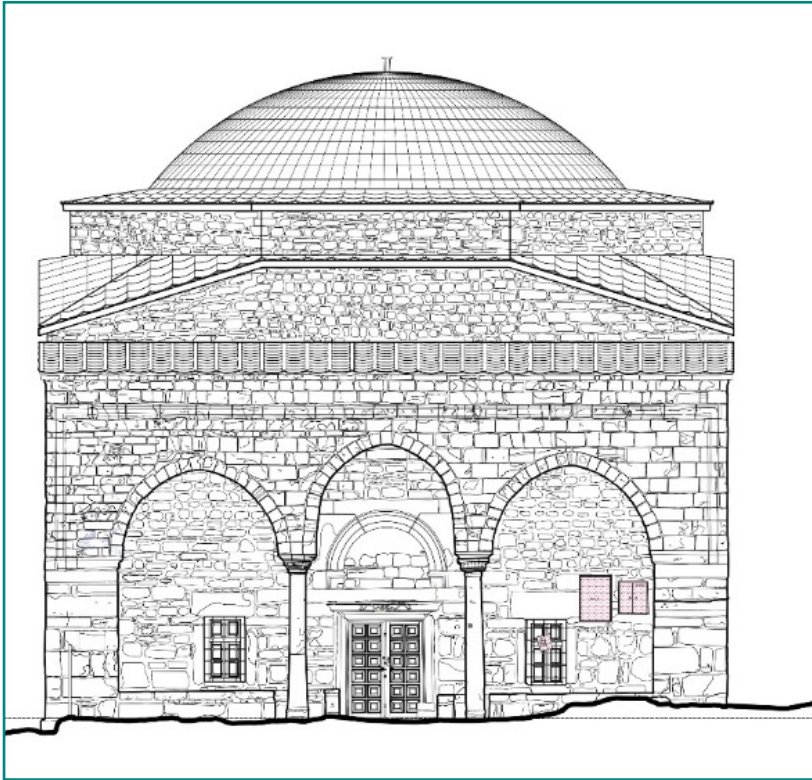
¹²¹ Son cemaat yerinin yıkık fotoğrafı için bkz.: Kuran, *a.g.e.*, 1968, 39, fig.18.

¹²² Erken, *a.g.e.*, 1977, 47.

Kuran'ın 1968 tarihli fotoğrafları, Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivinde yer alan, yapının yıkık haline ilişkin rölöve çizimleri ve fotoğraflar ile III. dönemde onarım sonrası fotoğraflar karşılaştırıldığında, son cemaat yerinin yeniden inşa edildiği, pencere doğramalarının, camiye giriş kapısının yenilendiği, pencerelere lokma demir pencere şebekelerinin takıldığı gözlenebilir. Ancak yapılan uygulamada pencere sövelerinin ve lentosunun yüzeyinde yer alan deliklerin incelenmesinde, restorasyon sırasında yapılan lokma demir parmaklık sisteminin yapıya uymadığı, demir öğelerin özgün deliklere monte edilmek yerine yer yer hatalı montaj yapıldığı anlaşılmaktadır.¹²³

Araştırma kapsamında elde edilen verilerden yararlanılarak, kuzey cephesinin restitüsyon çizimi üretilmiştir (Şek. 13, 14a, 14b).

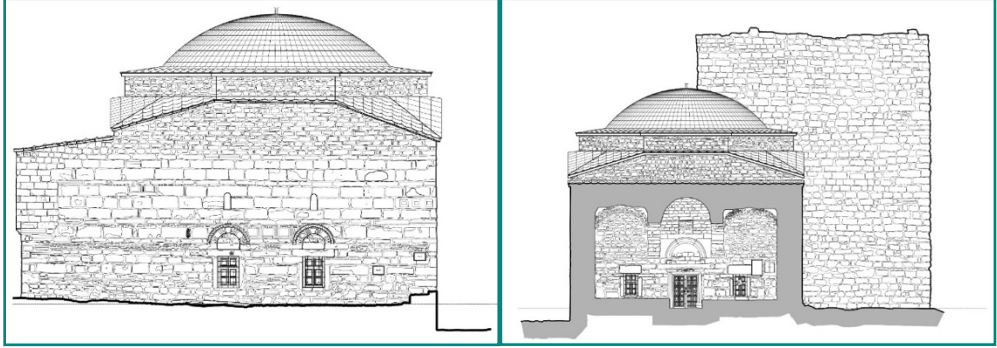
Şekil 13: III. Dönem kuzey cephesi restitüsyon (Kuleli, 2013).

Onarım sırasında yukarıda bahsi geçen onaylı projedekine aykırı olarak çatıya yaprak kiremit kaplanmıştır. Harimde kullanılan minber ve kürsü aynı karakterde ahşaptan yapılmış olup, her ikisi de 20. yüzyıla aittir.

¹²³ Pencere sövelerinde görülen delik izleri bu görüşü desteklemektedir.

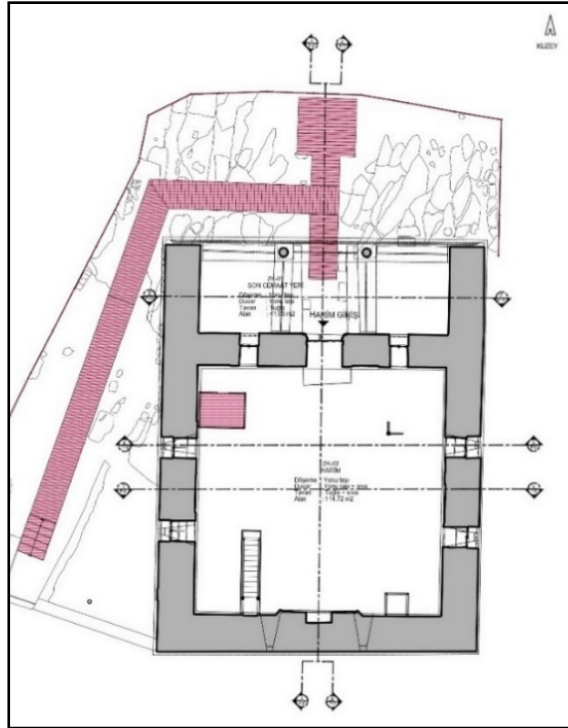
Şekil 14a, 14b: III. Dönem Dönem restitüsyon batı cephesi (sol), son cemaat yeri kesiti (sağ) (Kuleli, 2013).

2.4. IV. Dönem : 2008 Sonrası

2008 sonrası onarım gören yapıda¹²⁴, harimin duvarları ve kubbesinde bozulan sıvalarla ilgili raspa yapıldığı, ancak sıva yüzeylerinde kılcal çatlaklar olduğu görülmektedir. Yüzeyinde kalem işi, grafiti olan bölümlerin arka kısımlarında boşalma olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 15: IV. Dönem restitüsyon planı (Kuleli, 2013).

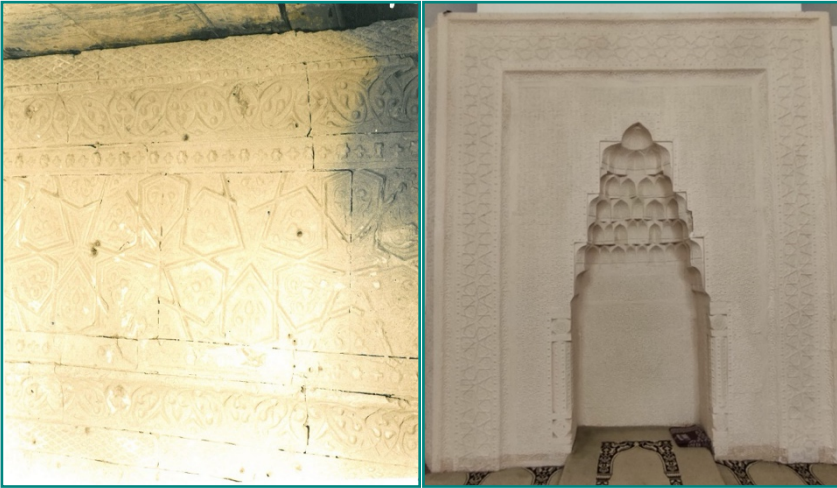
¹²⁴ Bu bölümde yer alan bilgiler Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden alınmıştır.

Dış cephe duvarlarında boşalan derzlerin yer yer çimento içerikli harç, yer yer horasan harcı ile tamamlandığı ve taş yüzeylerdeki kirlerin temizlendiği, ahşap pencere doğramalarının yenilendiği gözlenmektedir. Son cemaat yerindeki parça kaybı gözlenen sütunların tamamlandığı, çatı kiremitlerinin ve mihrabın yenilendiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda harim zeminin ahşapla kaplandığı restorasyon çalışmaları kapsamında yapının üzerinde yükseldiği kayalık zemine müdahale etmeden, ziyaretçiler için, bahçe girişinden camii girişine kadar uzanan ahşap kaplamalı yürüme yolu, seyir terası ve dik kayaların bulunduğu yere de güvenlik amaçlı demir korkuluklar yapılmıştır (Şek. 15, Res. 8a, 8b).

Yavaş'ın, yapıya ilişkin araştırmasına göre, Ayverdi mihrabın büyük ölçüde tahrip olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Assos'ta arkeolojik kazı yaparken Bacon tarafından mihrabın sağlam olduğu günlere ait çizimlerine referans vererek, restorasyon çalışması sonrası mihrabın asli haline göre yeniden yapıldığını ve bu mihrabın günümüze ulaşabilmiş Erken Osmanlı dönemine ait eserlerden biri olması dolayısıyla önem arz ettiğini belirtmektedir.¹²⁵

2006 yılında hazırlanan restorasyon raporunda, alçı malzemeden yapılan mihrabın blok halinde yerinden kopmuş ve basit bir telle tutturulmuş durumda olduğu ifade edilmektedir. Telle ilişkisi kesildiğinde blok halinde duvardan ayrılacak durumda olduğu ve mihrabın sökülerek, altında orijinal mihrap izinin araştırılacağı bildirilmektedir. Özgünü bulunduğu takdirde bu ize göre tekrar yapılacak, bulunamaz ise restorasyon projesinde ve detayda çizilen mihrap gibi yapılacağı kararı alınmıştır. Mevcut mihrabın özgün olmadığı, orijinaline göre yeniden üretimiş olduğu düşünülmektedir.

Resim 8a, 8b: Orijinal mihraptan detay gösteren eski fotoğraf¹²⁶ (sol), Mihrabın günümüzdeki fotoğrafı (sağ) (Kuleli, 2013).

¹²⁵ Yavaş, *a.g.e.*, 2008, 181, 182; 2008 yılında yapılan restorasyon çalışmaları sırasında, orijinal alçı mihraba müdahale edildiği ve yenilendiği bilgisini vermektedir.

¹²⁶ Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi.

Sonuç ve Değerlendirme

Behramkale, Murat Hüdâvendigâr Camii, Erken Osmanlı camilerinin tek kubbeli son cemaat mahalli plan tipini yansıtır. Kare planlı harim, Türk üçgenli, sekizgen kasnakla yükselmekte olup, kubbe ile kapatılmıştır. Ortadaki sivri kemerli olan üç gözlü son cemaat yerinde ortada tonoz, yanlarda pandantifli kubbeler kullanılmıştır. Ayrıca özellikle son cemaat yerinde kullanılan devşirme/spolia malzemeler dikkat çekici niteliktedir. Yine dönemin alışkanlıklarından olan almalı duvar kullanımı da, özellikle doğu ve batı cephelerde yer alan yuvarlak kemerlerde sıralı taş, tuğla düzenlemelerinde dikkat çekmektedir.

Bu çalışmada, Erken Osmanlı Dönemine tarihlenen yapı, I. Murat (Hüdâvendigâr) Dönemi (1360- 1389) yapı faaliyetleri ve Beylikler Dönemi camileriyle ilgili ayrıntılı tarama ve karşılaştırmalı çalışmalarla, araştırılmıştır. Araştırma sürecinde, arşivlerdeki eski fotoğraflar, belgeler, literatürden elde edilen bilgiler değerlendirilmiştir. Yapıdan gelen izler, benzer yapılarla karşılaştırmalı çalışmalar, caminin tarihi süreç boyunca değişiminin tespiti amacıyla irdelenmiştir. Çalışmalar sonucunda 4 ana dönem belirlenmiştir.

I. Dönem (14. yüzyıl – 1444) tarihleri arasındaki süreci kapsayacak şekilde belirlenmiştir. Camiye ait kitabe, vakfiye gibi kesin bir veri olmamakla birlikte, tarihsel kaynaklar, karşılaştırmalı çalışmalarla konu tartışılmış ve yapı 14. Yüzyıla tarihlendirilmiştir. Yapının mimari niteliği plan, cepheler, kurgu, duvar örgüsü, mihrap, minber gibi unsurları ele alınarak, daha önceki araştırmalardan da yararlanarak detaylı şekilde anlatılmıştır. I. Döneme ait restitüsyon çizimlerinde, yapıdan gelen izlerden özgününde olduğu anlaşılan ancak şu an yerinde olmayan kadınlar mahfiline de yer verilmiştir.

II. Dönem (1444 – 1475) tarihleri arasındaki süreci kapsayacak şekilde belirlenmiştir. 06.10.1444 tarihinde, Edremit’te yaşanan şiddetli bir deprem sırasında¹²⁷, camii ciddi anlamda hasar görmüştür. Deprem nedeniyle oluşan hasara ilişkin yayınlardan ve Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivinde yer alan eski fotoğraflardan elde edilen bilgilerden yararlanarak, bu dönemde yapıda oluşan hasar 2. Döneme ait restitüsyon çizimlerine işlenmiştir.

III. Dönem (1475 – 1520) tarihleri arasındaki süreci kapsayacak şekilde belirlenmiştir. Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı’nın 09.07.1977 tarih ve 639 sayılı kararında “.... Hüdâvendigâr Caminin gönderilen rölöve ve restorasyon projesine göre restore edilmesinde sakınca olmadığına” karar verilmesinden sonra onarım çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Assos’ta kazı yapan Prof. Dr. Ümit Serdaroglu’nun kitabında yapının 1478 yılında onarım gördüğü bilgisini vermektedir. Bu dönemde yapılan çalışmalar tariflenmiş ve müdahaleler 3. Döneme ait restitüsyon çizimlerine işlenmiştir.

¹²⁷ Altınok, a.g.e. 2013, 49.

IV. Dönem (2008- 2009) tarihleri arasındaki süreci kapsayacak şekilde belirlenmiştir. Yapı 2008 yılında yeniden onarılmış olup, ulaşılabildiği kadarıyla kaynaklardan yararlanılarak yapılan çalışmalar aktarılmıştır.

Sonuç olarak, çalışma kapsamında Erken Osmanlı Camilerinin öncü örneklerinden olan Murat Hüdâvendigâr Camisinin mimari niteliği ayrıntılı şekilde incelenmiş ve tarihi süreçteki değişimi, yapılan onarım müdahaleleri de irdelenmek suretiyle, bir restitüsyon dönemleme önerisi oluşturacak şekilde geliştirilmiştir. Bu öneride uzun bir süreci kapsayan I. Dönemde, yapının plan, cephe ve iç mekan düzenlemesi, kesitteki oranları açısından tarihi süreçte yapıda çok fazla değişiklik yapılmadığı, çalışmaların daha çok bakım onarım niteliğinde olduğu görüşü oluşmuştur. Ancak II. Dönemde yaşanan deprem sonrasında yapının özellikle de son cemaat yerinin ciddi hasar gördüğü ve III. Dönemde yapısal müdahalelerde bulunularak yapının onarıldığı anlaşılmaktadır. IV. Dönemde yapıda yakın geçmişte yapılan çalışmalar kapsamlı müdahaleler olmayıp, ayrıntısı ilgili bölümde verilmiştir.

Çok katmanlı mimari mirasa sahip olan ülkemizde, bir tarihî yapının koruma projesinin hazırlanmasında ilk adım, yapının çağdaş yöntemlerle belgelenmesi ve rölevesinin hazırlanması olmalıdır. Ardından, restitüsyon araştırmaları kapsamında yapının tarihsel süreçte hangi müdahalelere maruz kaldığı, her bir dönemdeki durumu ile özgün nitelikleri arasındaki farklılıklar analiz edilmeli; yapının geçirdiği fiziksel ve işlevsel dönüşüm kapsamlı biçimde değerlendirilmelidir. Bu süreçte elde edilen belgeler ile restitüsyon çalışmalarında gerçekleştirilen değişmişlik ve güvenilirlik analizleri ile dönemleme bulguları birlikte ele alınarak, onarım ve restorasyon aşamasında uygulanacak müdahale kararları geliştirilmelidir.¹²⁸ Restitüsyon sürecinde, yapının tarihsel katmanlarını tanımaya ve geçirdiği dönüşümü anlamaya yönelik analizler, özgün değerlere saygılı, nitelikli ve koruma odaklı müdahale önerilerinin geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)' in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Teşekkür

Çalışmaya katkılarından dolayı Balıkesir Vakıflar Bölge Müdürlüğüne, Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna ve proje çalışma ekibine teşekkür ederim. Görseller, üzerinde çalışılarak geliştirilmiş ve makalede kullanılacak hale getirilmiştir.

¹²⁸ Ayşe Esin Kuleli, *Adilcevaz Ulu Camii, Mimari Özellikleri ve Tarihi Süreçte Dönüşümü*, (İzmir: Sanat Tarihi Dergisi, 2025), 368, 369.

Kaynakça

- Akın, Günkut. *Asya Merkezi Mekan Geleneği*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993.
- Aktuğ, Kolay. İlknur, *Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri*. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1999.
- Aktur, Hilal. “Spolia Use in Murad I Hüdâvendigâr Mosques in the Çanakkale Region”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 2019, 227- 272.
- Akurgal, Ekrem. *Eski İzmir: Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Ankara: 1983.
- Altier, Semiha. “Denizlerden Duvarlara: Ayvacık’taki Osmanlı Dönemi Yapılarında Be-
timlenen Denizcilikle İlgili Grafitti Tasvirler”, *Ayvacık Değerleri Sempozyumu* 29-
30 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, No: 87.
- Altier, Semiha. “Çanakkale ve Çevresindeki Bazı Türk Dönemi Yapılarında Görülen
Denizcilikle İlgili Kazıma (Grafiti) Tasvirler”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıl-
lığı*, 2016, 1- 26.
- Altınok, Yıldız; Alpar, Bedri; Yaltırak, Cenk; Özer, Naşide. “6 Ekim 1944 Edremit Kör-
fezi- Ayvacık Depreminin Makrosismik Değerlendirilmesi”, *İstanbul Yerbilimleri
Dergisi*, (İstanbul: 2012), 41- 53.
- Aslanapa, Oktay. *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. yüzyıl)*. İstanbul: Milli Eğitim Ya-
yınları, 1977.
- Aslanapa, Oktay. *Osmanlı Devri Mimarisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1986.
- Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1990.
- Ayverdi, Ekrem Hakki, Yuksel, I Aydın, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*. (İstanbul:
Fetih Cemiyeti, 1976.
- Batur, Afife. Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine (On the alternatively const-
ructed wall in Ottoman mosques). *Anadolu Sanatı Araştırmaları* 2. İstanbul, 1970.
135- 217.
- Binan, Demet. “Tek Yapı Ölçeğinde Uygulama Ödüllerinde Ölçütler Deneyimler”, *Ta-
rihe Saygı Yerel Koruma Ödülleri*, İzmir: 2017, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Ya-
yını, 70-73.
- Boran, Ali. “Hüdâvendigâr Camii/ Çanakkale’nin Ayvacık ilçesine bağlı Behramkale
köyünde bulunan bir erken dönem Osmanlı camisi.”, *Türk Diyanet Vakfı İslam
Ansiklopedisi*, XVIII, (İstanbul: 1998). 287.
- Bozer, Rüstem. *Ahşap Sanatı. Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı,
(Mimarlık ve Sanat) 2*. Editörler: A. U. Peker- K. Bilici. Ankara: T.C. Kültür ve
Turizm Bakanlığı, 2006, 533- 541.
- “Voyage Pittoresque de la Grece,” son güncelleme 28 Ocak, 2025, [https://arc-
hive.org/details/gri_33125008279693](https://archive.org/details/gri_33125008279693)
- Böhlendorf- Arslan, Beate. *Bizans Döneminde Ayvacık Yöresi*. Ayvacık Değerleri Sem-
pozyumu 29-30 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları No:
87.
- Clarke, Joseph Thacher; Bacon, Francis H.; Koldewey, Robert. Clarke. *Investigations
at Assos. Expedition of the Archeological Institute of America; Drawing and*

- Photographs of the Building and Objects Discovered During the Excavations of 1881, 1882, 1883.* (Part I- V). London; 1902-1921. son güncelleme 28 Ocak, 2025, https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/clarke1902?ui_lang=eng
- Choiseul-Gouffier, Marie Gabriel Florent Auguste de. *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris, J.-J. Blaise M.DCC.LXXXII, [=1782]. <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=117> Son Güncelleme 19 Ağustos, 2015.
- Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü Arşivi.
- Demiriz, Yıldız. (1977). XIV. Yüzyılda Ağaç İşleri. *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı* (14. yüzyıl). Hazırlayan: Oktay Aslanapa, Ankara: MEB, 1977, s. 61-71.
- Erken, Sabih. *Türkiyede Vakıf Abideler Ve Eski Eserler* II. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1977.
- Eyice, Semavi. *Son Devir Bizans Mimarisi, İstanbul'da Palaiologos'lar Devri Anıtları*. İstanbul: Turing, 1980.
- Eskici, Bekir. "Alçı Mihrablarda Yapım Yöntemleri ve Süsleme Teknikleri Üzerine Gözlemler." (V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu'nda Sunulan Bildiriler, 19- 20 Nisan 2001. Ankara), 234 - 253.
- Goodwin, Godfrey. *A History of Ottoman Architecture*. London : Thames and Hudson, 1992.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı Uygarlığı 1*, Yayına hazırlayanlar: Halil İnalcık- Günsel Renda, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 2004, 13- 27.
- Jevtic, Ivana. "Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu: Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekanların Sonraki Yaşamları". Editörler: Suzan Yalman ve Ivana Jevtic. İstanbul, 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, 2018, 3- 23.
- Karaçağ, Abdullah. "Alçı Sanatı", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, (Mimarlık ve Sanat)* 2. Editörler: A.U. Peker- K. Bilici. Ankara: T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006, 493- 505.
- Keskin, Esra, "Çorum İli ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönem, Taş Eserleri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Kuban, Doğan. *Osmanlı Uygarlığı 2*, Yayına hazırlayanlar: Halil İnalcık- Günsel Renda. İstanbul: Kültür Bakanlığı, 2004, 626- 697.
- Kuban, Doğan. *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yem Yayın, 2007.
- Kuleli, Ayşe Esin. "Behramkale Murat Hüdâvendigâr Camii Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Raporları". Çanakkale Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu, 2013.
- Kuleli, Ayşe Esin; Pfeiffer-Taş, Şule. "Emergence of the Istanbul Art Nouveau Style of Raimondo D'Aronco: The Transformation from the School of Industry to the Ministry of Forestry, Mining and Agriculture and The Janissary Museum", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 2022, 9/23, 55-94.
- Kuleli, Ayşe Esin. "Adilcevaz Ulu Camii, Mimari Özellikleri ve Tarihi Süreçte Dönüşümü", *Sanat Tarihi Dergisi*, 2025, 34/1, 347-371.

- Kunt, Metin. Siyasal Tarih (1300- 1600). *Türkiye Tarihi II, Osmanlı Devleti 1300-1600*. Metin Kunt- Suraiya Faroqhi- Hüseyin G. Yurdaydın- Ayla Ödekan. Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, İstanbul: 1995.
- Kuran, Apdullah. *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Camii*. Ankara: Yayınevi, ODTÜ. Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1964.
- Kuran, Apdullah. *The Mosque in Early Ottoman Architecture*. Chicago: University of Chicago, 1968.
- Mango, Cyril. *Bizans Mimarisi*. Ankara: 2006.
- Murat Hüdavendigar Camii, Behram, Erişim 04 Nisan, 2025.
<https://kulturenvanteri.com/yer/hudavendigar-cami/#17.1/39.492138/26.336939>
- Nalbant, R. Z. “Ankara Arslanhane Camii Minber ve Mihrap Süslemeleri”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ankara, 2006.
- Ousterhout, Robert. *Bizans'ın Yapı Ustaları*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Öney, Gönül. *Beylikler Devri Sanatı, XIV. – XV. Yüzyıl (1300- 1453)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Ötügen, Yıldız. “İstanbul Kiliselerinin fetihten Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adları”. *Hacettepe Üniversitesi, Beşeri Bilimler Dergisi* 10/ 2. Ankara, 71- 84.
- Raynaud, Marie-Patricia. *Corpus of the Mosaics of Turkey. Volume I. Xanthos, Part 1, The East Basilica*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Mozaik Araştırmaları, 2009.
- Serdaroğlu, Ümit. *Behramkale, ASSOS*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995.
- Sevim, Mustafa, Gravürlerle Türkiye, *In Gravures IV*, Anadolu 1. Ankara: 1996.
- Texier, Charles, *Description de l'Asie Mineure*. Cilt 3. Paris, 1849.
- Tezcan, Hülya. *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*. İstanbul: Turing, 1989.
- Yalman, Suzan ve Jevtic, Ivana. (ed). “Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu: Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekanların Sonraki Yaşamları”. Editörler: Suzan Yalman ve Ivana Jevtic, İstanbul, 10. Uluslararası Anamed Yıllık Sempozyumu, 2018.
- Yavaş, Alptekin. *Ayvacık Tuzla ve Behramkale'deki Hüdâvendigâr Eserleri*. Ayvacık Değerleri Sempozyumu 29-30 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları No: 87.
- Yürekli Gökay, Zeynep. “Osmanlı Mimarisinde Aleni Mimari Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet- i Farıkası”. *Gelenek, Kimlik, Bireşim, Kültürel Kesişmeler ve Sanat, Günsel Renda'ya Armağan*, Ankara: 2011, 273- 282.